

VICTOR ALDRIN

Medeltida böneliv

Längtan efter innerlighet i det senmedeltida Sverige och Finland

Skellefteå: Artos & Norma, 2019. 146 s. ISBN 978-91-9777-098-5

Denna bok är en populär sammanfattning av författarens doktorsavhandling från 2010, vars ämne var ”bönders böneliv i det medeltida Sverige mellan åren 1350-1520”, d.v.s. i den upsaliensiska kyrkoprovinsen, inklusive Finland, under perioden mellan digerdöden och valet av Gustaf Vasa till riksföreståndare. Det historiska källmaterialet är knapphändigt och uppgiften att försöka bilda sig en uppfattning om vanliga människors religiösa föreställningar är inte den lättaste. Aldrin utgår från mirakelberättelser, främst processförhören inför helgonförklaring av Birgitta och Katarina av Vadstena samt skildringen av kulten kring krucifixet Helga Lösen (Jesu nedtagande från korset) i dominikankonventet i Gamla stan, vidare från handböckerna *Sielinna thröst* och *Lucidarius* (den senare från ett latinskt original översatt av birgittinen Jöns Budde i Nådendal) och det spridda material som är sammanställt och utgivet av Robert Geete i *Svenska böner från medeltiden*. Denna bok innehåller åtta kapitel samt några fördjupningsavsnitt som vill ge en förklaring till de föreställningar som utgör tysta förutsättningar i de nedskrivna källorna.

Med dessa utgångspunkter söker Aldrin teckna en bild av den icke-läskunniges religiösa föreställningsvärld – Treenigheten, Jesus, Maria och helgonen, himmel, skärseld och helvete – och de mentala

och fysiska bönetoder som rekommenderades under svensk senmedeltid i syfte att hjälpa den olärde bedjaren att öva in en praktisk daglig bönepraxis utan hjälp av nedskrivna formulär. Med hjälp av moderna teorier om didaktisk metod och coping-strategier i sorgearbete vill Aldrin också göra denna främmande värld mer begriplig för den nutida, sannolikt sekulariserade läsaren.

Mirakelberättelserna är särskilt givande och suggestiva, eftersom de föregivna underverken utspelas och återberättas i vardagliga situationer, mestadels slitet för det dagliga brödet, där helgonens förbön anropas. Här avspeglas lekfolkets föreställningsvärld och det andliga "egenföretagandet", det vill säga den spontana andliga aktivitet som inte var närmare reglerad eller direkt förmedlad och styrd av prästerskapet och förkunnelsen. Så illustreras hur helgonen uppfattades som medhjälpare och nödhjälpare i livets farligheter och dessutom, enligt författarens tes, vanliga människors förmåga att formulera sig i börens form.

Här kan man dock rikta en metodisk invändning mot undersökningen. Mirakelberättelserna är nedtecknade och redigerade av klerker, det vill säga teologiskt utbildade, litterata och medvetna personer, i vissa fall med direkt intresse av att presentera ett så övertygande material som möjligt inför en eftersträvad helgonförklaring, eller åtminstone i folkfostrande syfte. Det är omöjligt att avgöra i vilken mån formuleringarna går tillbaka på de normalt illitterata personernas eget vittnesmål och i vilken grad de blivit redigerade och tillrättalagda. I de läroböcker i bönetoder som Aldrin åberopar är det däremot fullt klart vilken världsbild som författarna omfattade och ville lära ut. Hur mycket av detta som också var levande i vanliga människors föreställningsvärld, när de samtalande med varandra i hemmet, under arbetet, vid kvällsvarden eller på kyrkbacken, om allt detta kan vi bara spekulera. Tyvärr skrev våra medeltida förfäder och -mödrar inte dagböcker där de blottade sina innersta tankar, glädjeämnen och rädslor.

Aldrins syfte med denna bok är mycket sympatiskt, men tyvärr drar en rad påtagliga brister ner intrycket och förtroendet för framställningen. Dispositionen är svåröverskådlig. Det råder en viss pra-

tighet och många upprepningar (bland annat den felaktiga uppgiften framförd fyra gånger att Andra, och inte Fjärde, Laterankonciliet hölls i Rom 1215). Man blir inte omedelbart på det klara på vad som är precisa citat av de medeltida källorna och vad som är författarens referat på nusvenska. Egna funderingar strös in opå kallat, som om läsaren inte kunde dra sina egna slutsatser. Språkkänslan är inte säker och utmanar ibland löjet ("även om sexualakten aldrig var offentlig", "Som forskare blir man glad alldeles oavsett orsaken", "höljt bortom varje tvivel", "en [sic] av protestanternas viktigaste mål var att . . . avskaffa latinets användning i kristendomen", "prästen kunde bli subjekt för social utfrysning"). En bild i Tensta kyrka av den helige Erasmus (iförd biskopsmitra och genomlidande tortyr i form av att tarmarna vindas upp) påstås föreställa diakonen Laurentius. En beslutsam förlagsredaktör hade kunnat förbättra manuset betydligt innan det lämnades till trycket. Nu undrar man om författaren själv har läst igenom det.

Dessa skönhetsfläckar är ledsamma, eftersom ämnet är högintrassant och författaren otvivelaktigt är sakkunnig men inte riktigt förmår att förmedla och formulera sin kunskap "för att underlätta för den nutida läsaren" – som han upprepade gånger säger.

Anders Piltz

MARGARETA BRANDBY-CÖSTER

Predikans tilltal

Stockholm: Books on Demand, 2019. 51 s. ISBN 978-91-7699-000-1

Vad händer när en evangelisk-luthersk kyrka med fokus på människan som en relationell varelse befinner sig i en tid av individualism? Hur kan den kyrka som betonar ansvaret för medmänniskan nå fram till människor i en tid där det egna jaget betonas? Detta är det problem som Margareta Brandby-Cöster tar sig an i boken *Predikans tilltal*. Som titeln antyder nystar Brandby-Cöster framförallt i predikans roll i denna situation. Hon lyfter fram svårigheten i att predika för människor som helst inte vill se sig som en del av något större,

utan främst vill vara sina egna. Men när svårigheten formulerats ägnar Brandby-Cöster sig främst åt att beskriva hur väl den lutherska människosynen, förmedlad av bland andra K. E. Løgstrup och Gustaf Wingren, behövs i en tid präglad av individualism. Individualismen leder människan till vilshenhet och självupptagenhet, enligt Brandby-Cöster. Vi kan till och med bli ensamma inför oss själva. Men just när vi inte förmår veckla ut oss ur vår egen inkröktethet i oss själva och när vi inte står ut med vår egen berättelse om oss själva, har predikan en uppgift genom att komma till den enskilde som ett ord utifrån. Förkunnelsen bjuder in lyssnaren att se sitt liv som inkluderat i Guds nåd. ”Den andres räddande och levande röst ändrar vår historia, vårt minne och våra tankar om framtiden. Predikans roll blir då att i vårt öra och i vårt sinne skapa en annan berättelse om vårt liv” (s. 18). Utan denna predikans röst, menar författaren, är det lätt att fastna i att låta den egna livsberättelsen handla om antingen det egna misslyckandet eller det egenhändigt skapade livet.

Brandby-Cöster betonar Luthers syn på att predikan är detsamma som evangelium. Inte bara ett *tal om* evangelium eller en *beskrivning av* evangelium. ”Nej, för Luther är predikan ett muntligt rop, ett anskri, ett rykte fyllt av ett gott budskap, som skapar min verklighet på nytt i den stund då jag lyssnar” (s. 20). Men idag, konstaterar Brandby-Cöster kritiskt, kan predikan vara vad som helst. Den kan vara ett kåseri eller en stå-uppförelse. Jag tror att jag förstår vad Brandby-Cöster menar här, att det är illa när predikan blir något helt annat än evangelium och när själva formen blir viktigare än innehållet. Men samtidigt menar jag att det rent teoretiskt säkert går att överrätta evangelium med en stå-uppförelse. Ibland är det kanske till och med det bästa sättet. Bara man vet vad man gör.

Bortsett från denna mindre detalj upplever jag att Brandby-Cöster lyfter fram flera kloka aspekter av vad predikan är och inte är. Med en fortsatt kritisk ton skriver hon att det inte är predikanten som är i fokus och att predikanten inte ska vara någon guru, underhållare eller terapeut. Predikans uppgift är inte heller att ”bekräfta vår egen präktighet eller få oss att ’feel good’ i största allmänhet” (s. 23). Nej, istället är predikans uppgift ”att ropa oss ut till frimodighet i den

värld där vi är satta att leva, en värld där vår frimodighet ständigt hotas av vår egen självupptagenhet” (s. 23).

Brandby-Cöster lyfter också fram berättelsens, eller mytens, funktion som verklighetsskapande. Hon beskriver den kristna berättelsen som en motberättelse. Istället för att handla om en utveckling mot något högre, som så många andra av vår tids stora berättelser, handlar den kristna berättelsen om ”en osannolik koncentration på det som ingenting är, såsom vore det något värdefullt: Den lilla människan, det döende livet, det nergrävda fröet och en korsfäst mästare” (s. 26). Det är i ljuset av denna motberättelse som vi människor behöver se våra egna liv. Det är också, menar Brandby-Cöster, i berättelsen som relationen mellan Gud och människa föds.

Även språket skapar sammanhang och relation, skriver Brandby-Cöster och skiljer mellan språk och vokabulär. Där vokabulären riktar sig till vetandet talar språket om existensen. Det är språket som kan nå oss där vi är. Utöver dessa två kategorier som Brandby-Cöster lånat av den tyske författaren Martin Walser, inför hon en tredje kategori som hon menar sig finna i kyrkan: det fullständigt innehållstomma esteticerande talet. ”Det är ett tal där predikanten förväxlar sig själv med predikan och där gudstjänsten förvandlas till föreställning” (s. 37). Den sortens tomma tal omger oss i underhållning, reklam och media, men att använda det i predikan är att svika sitt uppdrag, menar Brandby-Cöster.

Som kanske redan anats i denna recension är *Predikans tilltal* en tunn bok som innehåller både stora och viktiga tankar om predikan. Brandby-Cöster har själv en språkets gåva och många formuleringar slår huvudet på spiken. Det gäller både den delvis svidande kritiken av dagens predikan samt de konstruktiva infallsvinklar som hon själv presenterar. På något ställe märks det att texten faktiskt har några år på nacken, då den tidigare publicerats som en del av boken *Luther som utmaning: om frihet och ansvar* (red. Elisabeth Gerle). Det märks till exempel när det talas om 1986 års handbok och inte om dagens. Men i övrigt är texten fortfarande aktuell och relevant.

En av Brandby-Cösters viktiga poänger i boken är att det finns saker som vi människor inte kan grubbla oss till i vårt eget inre och

det finns sanningar som vi inte lyckas övertyga oss själva om. Vissa saker behöver komma till oss utifrån, till exempel genom en predikan. En annan viktig poäng är just att predikan ska vara evangelium. Detta tycks vara något som predikanter ständigt behöver påminna sig om. Men jag tänker också att vad som är evangelium i en viss tid beror på hur den tidens fångenskap ser ut. I *Predikans tilltal* har Brandby-Cöster identifierat vår tids fångenskap i den individualisering hon beskriver (ibland en aning hårt) och hon hjälper oss att se vad som är evangeliet i relation till denna. Personligen tror jag att det finns ännu fler saker som binder oss människor idag och vi behöver fundera vidare över det för att förstå hur evangeliet bäst ska räckas. ”Just nöden är alltid förkunnelsens ort” skriver Brandby-Cöster (s. 46) och jag menar att vi har god nytta av att identifiera mer av den nöden och att ytterligare nyansera den. Att individualismen är en stor del av nöden idag tror jag att Brandby-Cöster har fullkomligt rätt i och hon föreslår goda vägar att räcka evangelium till oss i individualismens tid. Men vilken nöd möter vi därutöver? Låt oss fortsätta de funderingar som Brandby-Cöster lyfter i *Predikans tilltal!*

Clara Nystrand

MARIA SCHILDT, MATTIAS LUNDBERG
OCH JONAS LUNDBLAD (RED.)

Celebrating Lutheran Music

Scholarly Perspectives at the Quincentenary

Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019. 418 s. ISBN 978-91-513-0809-8

Martin Luthers höga uppskattning av musiken, som konst, bärande element i liturgin och pedagogiskt hjälpmedel, är välkänd och har haft stor betydelse för den kyrkomusikaliska utvecklingen fram till våra dagar. Det är därför naturligt att såväl reformatorns musiksyn som det lutherska muskarvet på olika sätt uppmärksammades under Lutheråret 2017. En sådan manifestation var konferensen *Lutheran Music Culture*, som arrangerades av musikvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet. Av de många musikvetare,

teologer och historiker som lockades att sända in bidragsförslag valdes 47 ut att medverka vid konferensen. I den nu föreliggande volymen *Celebrating Lutheran Music* ingår 24 artiklar baserade på bidrag från konferensen. Författarna är musikkforskare, musiker och teologer verksamma i fyra världsdelar och tio länder. Här finns en mångfald av forskningsperspektiv, disciplinära utgångspunkter och metodiska ansatser. Det är i första hand luthersk [kyrko]musikpraxis från mitten av 1500-talet fram till nutid som behandlas – i många fall med referenser till Luthers egna skrifter, psalmtexter och melodier. Tyngdpunkten ligger på nedslag i historien, ofta begränsade till ett enskilt geografiskt område eller samfund, men här finns också systematiska studier och empiriska undersökningar av nutida praxis.

Den första av bokens tre delar ägnas åt utvecklingen under 1500-talet, framför allt dess andra hälft. Det huvudsakliga materialet för studierna utgörs av sångsamlingar och gudstjänstordningar i spåren av reformationen, men i några fall sätts de även in i ett bredare kyrko- och allmänhistoriskt sammanhang. Flera av artiklarna behandlar språket i den tidiga lutherdomens liturgiska sång. Esther Criscuola de Laix har undersökt nio nordtyska lutherska psalmböcker från omkring mitten av 1500-talet och visar på att latinet bibehölls i vissa fall, i synnerhet i kända förreformatoriska julsånger; en viss kunskap i latin torde ha funnits även hos gemene man, utanför latinskolorna och de akademiska sammanhangen. Erkki Tuppurainen har studerat hur gregorianska melodier adapterades på olika sätt i samband med översättningar av de latinska texterna till finska och svenska i notmanuskript från 1500-talet. Martin Berntson behandlar den folkliga opposition mot mässfirande på svenska som fanns under den tidiga reformationstiden och hur denna under en tid ledde till en viss återlatinisering av liturgin, långt före striden om Johan III:s ”röda bok”, då frontlinjerna hade ritats om radikalt. Om det delvis dramatiska och konfliktfyllda införandet av lutherska liturgier i olika europeiska regioner berättar Árni Heimir Ingólfsson (Island), Anne Heminger (Livland) och Eliška Bat’ová (Böhmen). Teresia Derlén presenterar en jämförande studie av pedagogiska strategier i nattvardspsalmen ”Jesus

Kristus är vår hälsa” mellan Luthers version (med utgångspunkt i den förreformatoriska ”Jesus Christus nostra salus”) och den svenska, delvis från Luther avvikande översättningen, tryckt 1536. I en avslutande artikel behandlar Otfried Czaika svenska tryckta psalmböcker från 1500-talet; detta forskningsfält betecknas som ”vidsträckt och okänt”, och författaren bedömer att betydligt fler än de 21 bevarade psalmböckerna trycktes och att efterfrågan på detta slags böcker var sådan att de kan betraktas som ”bestsellers”.

Den andra delen, också den av historisk karaktär, behandlar ämnen från 1600-talet och framåt. Här finns ett tydligare fokus på musiken; vid sidan av sångsamlingar och koralböcker behandlas även enskilda musikverk och instrument. Anders Jarlert ger en kortfattad översikt av bruket av texter från Gamla testamentets apokryfiska skrifter i luthersk gudstjänstpraxis, psalmdiktning och kyrkomusik, det sistnämnda med exempel från främst Bach, men även Schütz, Händel och Brahms. Olga Gero lyfter fram bruket av mystiskt färgade texter hämtade från katolsk andaktslitteratur i flera av Buxtehudes vokalverk – exempel på en transkonfessionell tendens som kommer till uttryck redan under tidigt 1600-tal. I en musikteologisk studie av Johann Sebastian Bachs tidiga kantat nr 106 ”Actus tragicus”, ett verk i *ars moriendi*-traditionen, visar Daniel Johansson hur den lutherska distinktionen mellan lag och evangelium tar sig uttryck inte bara i sammanställningen av texter – med största sannolikhet gjord av Bach själv – utan även i det tonande materialet: tonartsval, melodiska motiv och storform. Eva Helenius ger en fyllig bakgrund till Johan Helmich Romans stora Händelinspireerade verk *Te Deum* och *Jubilate* (Psalm 100) och visar även hur andra kyrkomusikaliska verk av Roman kan knytas till särskilda tillfällen, däribland den svenska särtraditionen med fyra årliga nationella böndagar.

Christina Ekström och Joel Speerstra redovisar ett gemensamt konstnärligt forskningsprojekt kring den föga kända musikskatten av andliga sånger från 1700-talet för soloröst och klavikord tillkomna i den emotionellt färgade herrnhutiska fromhetstraditionen; en jämförelse görs också med tre Gellert-sånger av Carl Philipp Emanuel Bach från samma tid. Hanna Drakengren sätter in den bevarade

Gren & Strähle-orgeln från 1754 i Överselö kyrka i en samtida kontext av orgelbygge, koralspelspraxis och församlingssång.

Om psalmsång och luthersk gudstjänst på 1600-talet i den första svenska kolonin i Amerika, Nya Sverige i Delaware, berättar Kim-Eric Williams, med fokus på den svenske prästen, psalmboksutgivaren och psalmdiktaren Andreas Rudman; den svensk-lutherska församlingens rika psalmsångspraxis stod i en viss kontrast till den reformert-puritanskt dominerade omgivningen, där församlingssången i huvudsak inskränktes till psaltarparafraaser.

Ett par av artiklarna i denna del behandlar senare perioder. Anders Dillmar jämför det ”lutherska” hos de två viktigaste svenska koralsboksredaktörerna genom tiderna, Johann Christian Friedrich Haeffner i tidigt 1800-tal och Harald Göransson i sent 1900-tal, och finner både likheter och skillnader i deras bruk av lutherskt tanke-gods och referenser till reformatorn. Samuli Korkalainen tecknar en bild av den lutherska kyrkans och dess musiks roll i det finskspråkiga Ingermanlands nationella uppvaknande, från livegenskapens avskaffande i det ryska kejsardömen 1861 till det bolsjevikiska våldets konsolidering 1919, som med sin hårdhanta russifieringspolitik och brutala religionsförföljelse innebar slutet för den ingermanländska nationen.

Bokens tredje och avslutande del har ett dubbelt fokus, som framgår av rubriken ”Systematic and Contemporary Perspectives”. Det är här, i högre grad än i de tidigare delarna, tematiskt ganska olikartade texter som har sammanförts. Två av bidragen faller under området systematisk teologi. Torbjörn Johansson ger en teologisk bakgrund till den särpräglade utvecklingen av församlingsskoralen på lutherskt område, utifrån centrala lutherska begrepp som försoning, helgelse, rättfärdiggörelse, nådemedel och det allmänna prästadömet; särskild uppmärksamhet ägnas åt Luthers antropologi och den lutherska kyrkovisan som personlig tillämpning av evangeliet och samtidigt redskap i den andliga kampen. Tomas Appelqvist diskuterar den roll som den i luthersk teologi välkända distinktionen mellan *sacramentum* och *sacrificium* har spelat i svensk liturgisk och kyrkomusikalisk utveckling, med nedslag i Laurentius Petris kyrkoordning från

1571 och Gustaf Auléns liturgiska teologi, så som den kommer till uttryck i *Högmässans förnyelse liturgiskt och kyrkomusikaliskt* från 1961. I kontrast mot dessa ser Appelqvist den nu gällande kyrkohandboken som återspeglade en allvarlig brist på teologisk reflektion och insikt om denna distinktion, något som också får konsekvenser för liturgins musikaliska utformning.

Några av artiklarna behandlar nutida företeelser och har etnografisk karaktär. Sam Eatherton har undersökt kyrkosångens betydelse för barns trosutveckling, där intervjuer med unga vuxna som växt upp i och ännu är aktiva i en och samma amerikanska lutherska församling (där fö även artikelförfattaren är verksam) ställs i perspektiv av tidigare forskning på området. En liknande ansats finns i Marcell Silva Steuernagels delvis autoetnografiska studie av hur det musikteologiska och musikaliska arvet från Luther kom att tillämpas vid införandet av modernt populärmusikaliskt tonspråk i ett brasilianskt lutherskt samfund, grundat av tyska immigranter, där man som minoritetskyrka traditionellt har slagit vakt om konfessionella särdrag med den lutherska koralen i en central roll. Ryoto Akiyamas artikel om den för tyska evangeliska församlingar säregna företeelsen *Posaunenchor* (brassensembler) vars repertoar främst består av evangeliska koraler, har i huvudsak musiketnologisk karaktär; fokus är de sociala aspekterna snarare än de musikaliska, och resultat från deltagande observation belyses med hjälp av ”community”-teorier.

En historisk specialstudie av för boken som helhet mer typisk karaktär finns också i den avslutande delen. Theo van Wyk beskriver hur den lutherska musikodlingen i Sydafrika utvecklades i samspel och konfrontation med en övervägande reformert omgivning; i artikeln ges också en kortfattad sydafrikansk orgelhistoria och presentationer av några sydafrikanska tonsättare som komponerat orgelbearbetningar av lutherska koraler. Påfallande är att majoritetsbefolkningens kyrkosång, som fått internationellt genomslag inte minst inom lutherdomen (vilket framgår i Martin V. Clarkes artikel, se nedan), inte alls nämns; det är det ”vita” Sydafrikas musik som behandlas.

Medan de flesta av bokens artiklar på olika sätt tar sikte på i någon

mening specifikt lutherska sammanhang, är ämnet för Martin V. Clarkes bidrag av utpräglad ekumenisk karaktär: "global hymnodi", d.v.s. den gudstjänstsång som inte har sitt ursprung i den västerländska kulturkretsen och inte heller kan identifieras med någon enskild konfession. Clarke pekar på två inomkyrkliga faktorer bakom denna utveckling: Andra Vatikankoncilietts öppnande för liturgi på folkspråket och luthersk musikteologi, där musiken ses som ett uttryck för Guds skapelseverk och samtidigt tillerkänns förmåga att framkalla emotionellt gensvar och där församlingens aktiva deltagande betonas. I en avslutande del diskuterar Clarke några problem med den globala hymnodin, däribland en möjlig konflikt mellan den i "globala" sammanhang ofta framhållna vikten av att sjunga på originalspråket och svårigheten för en församling att lovsjunga på ett obekant språk.

Av ovanstående med nödvändighet knapphändiga referat torde framgå att det rör sig om en mycket innehållsrik antologi där en mångfald intressanta aspekter lyfts fram i studier av hög kvalitet. Flera av bidragen, inte minst i den avslutande delen, skulle förtjäna att presenteras och diskuteras betydligt mer utförligt än vad som här varit möjligt. Redaktörerna, samtliga verksamma vid musikvetenskapliga institutionen i Uppsala, är att gratulera till ett gott arbete som bland annat, trots författarnas bakgrunder i skilda nationella och disciplinära traditioner, resulterat i en väl genomförd enhetlighet i formellt avseende. Det finns anledning att med stor förväntan se fram emot den andra antologi med material från samma konferens som ställs i utsikt i förordet; den kommer enligt redaktörerna att innehålla fördjupade teoretiska diskussioner och mer fokus på reformatorn själv och hans tänkande kring musik.

Till sist en allmän reflexion vid slutet av läsningen: var går egentligen gränslinjen mellan det allmänkyrkliga och det specifikt lutherska i teologi och musik, och hur viktigt är det att lyfta fram det senare? Kanske ligger värdet i det lutherska teologiska, liturgiska och kyrkomusikaliska arvet främst i dess ekumeniska dimension, där det ofta missförstådda slagordet *semper reformanda* kan fungera inte i första

hand som hetsande drivkraft till oupphörliga tidsanpassade förändringar och nyordningar utan som ett verktyg för återskapandet (*reformatio*) av Kyrkans ursprungliga enhet – med bibehållen mångfald.

Sverker Jullander

MARLENE RINGGAARD LORENSEN, CHRISTINE SVINTH-VÆRGE
PÖDER OCH NETE HELENE ENNGAARD (RED.)

Eftertænkning og genopførelser

Festskrift til Bent Flemming Nielsen

Köpenhamn: Eksistensen Akademisk, 2019. 358 s. ISBN 978-87-410-0457-0

LISBET CHRISTOFFERSEN, NIELS HENRIK GREGERSEN
OCH KAREN MARIE SØ LETH-NISSEN (RED.)

Den praktiske teologi i Danmark 1973–2018

Festskrift til Hans Raun Iversen.

Köpenhamn: Eksistensen, 2019. 370 s. ISBN: 978-87-410-0448-8

Festskriften är en speciell genre. Den är en kollegial hälsning, styrd av en viss forskares intresseområden och därmed ofta en fantastisk och frustrerande blandning av högt och lågt. Samtidigt är festskriften en reflexion över en livsgärning och på så sätt ett slags översikt över tid i ett forskningsfält. Nu har på kort tid två gedigna danska festskrifter kommit ut, som båda riktar sig till teologer vid Köpenhamns universitet som har haft stor betydelse för såväl praktisk som systematisk teologi.

Den praktiske teologi i Danmark 1973–2018 (2019) riktar sig till Hans Raun Iversen, mångårig lektor i praktisk teologi vid teologiska fakulteten i Köpenhamn. Som få andra har han påverkat fältet praktisk teologi, inte minst som författare och medförfattare till två viktiga läroböcker i praktisk teologi: *Praktisk Teologi* (1995) tillsammans med Eberhard Harbsmeier och senast *Ny praktisk teologi: Kristendommen, den enkelte og kirken* (2018) (recenserad i 2019 års årsbok). Iversen blev dessutom hedersdoktor vid Uppsala universitet 2012.

Eftertænkning og genopførelser (2019) riktar sig till Bent Fleming

Nielsen, professor i dogmatik och liturgik vid samma fakultet och tidigare lektor i praktisk teologi i Aarhus. Det finns alltså starka kopplingar mellan festskrifterna, vilket märks i ämnesval, att uppställningen av författare delvis överlappar och i att de båda festföremålen har bidragit till varandras böcker. Festskrifterna är alltså inte bara guldgruvor för den som är intresserad av samma forskningsområden som Nielsen och Iversen utan tecknar också i hög grad konturerna av utvecklingen inom fältet praktisk teologi i Danmark. På så sätt träder några av de drag som särskiljer dansk praktisk teologi fram på ett tydligt sätt.

Det ena är det starka fokuset på luthersk teologi, i synnerhet Luther läst genom Barth respektive Grundtvig. Vad gäller Iversen konstaterar Niels Henrik Gregersen hur central Grundtvig är för dennes teologi. Samma iakttagelse gör Sven-Erik Brodd i sin undersökning av Iversens ekklesiologi. Tre temata som grundar sig i Iversens läsning av Grundtvig utgör grundbulten: det inkarnatoriska, trinitariska och skapelseteologiska.

För Nielsens del är det Karl Barths teologi som står i centrum. Festskriften bjuder därför på en rad bidrag som diskuterar olika aspekter av Karl Barths teologi och hur Nielsens läsning av Barth influerat danska teologi. Bland dem finns Christine Svinth-Værgø Pøder om Barths korsteologi, Ola Sigurdson om humor i Barths texter, Peter Widmann om den fundamentalteologiska betydelse som Luthers lära om rättfärdiggörelsen kom att få i Barths teologi, samt Marlene Ringgaard Lorensen om hur Karl Barths homiletik kan läsas som ett uttryck för kontextuell teologi.

Här står det danska forskningsfältet i kontrast mot det svenska, som i hög grad präglats av resurser från katolsk (och i viss mån anglikansk och reformert) teologi genom dess starka betoning på ekklesiologi. Det lutherska, via det grundtvigianska respektive bartianska inflytandet, har i sin tur påverkat förståelsen av den praktiska teologins uppgift. Ringgaard Lorensen pekar på att Nielsens undervisning inom ämnet PT inte bara har haft stor betydelse för hans Barthläsning och förståelse av dogmatiken, utan också omvänt så att hans nytolkning av Karl Barths teologi har haft avgörande

betydelse för ämnet praktisk teologi i Köpenhamn. Likadant menar såväl Gregersen som Brodd att Grundtvigs inkarnatoriska och kommunikativa trinitariska teologi styrkt Iversen mot en särskild förståelse av den praktiska teologins ärende.

Hur det tagit sig uttryck hos Nielsen beskrivs väl i den tyske teologen Alexander Deegs bidrag. Som Ringgaard Lorensen konstaterar i sitt bidrag i Iversens festskrift så tillhör Deeg och Nielsen den lilla grupp teologer som konsekvent försöker hålla samman homiletik och liturgisk teologi. Att liturgi är ett stort intresse för Nielsen framgår inte minst av att många av bidragen i hans festskrift utgår från detta, så också Iversens bidrag som diskuterar ämbetsteologi i relation till Nielsens förståelse av prästen som bärs av den liturgi som prästen i sin tur själv bär.

Deeg beskriver hur Nielsens läsning av Luther och Barth leder till en viss förståelse av vad kyrkan är. Kristus gör sig till kyrkans grundläggande händelse genom att om och om igen utge sig genom sakrament och ord. Återupprepning, på danska *genopførelse*, är ett centralt begrepp för Nielsen (som också uttrycks i festskriftens titel). Denna ständigt upprepade händelse är något som kan *förväntas* och *hoppas*, men aldrig *skapas* av människor. Så präglas deltagandet i gudstjänst alltid av aktiv passivitet, d.v.s. det är handlingar som uttrycker att något sker med deltagaren (fast denna inte förstår fullt ut vad det är). På så sätt blir liturgin och predikan ”avbrott” som öppnar upp människan för att ta emot Kristus. Och det är viktigt att bådadera finns med i varje gudstjänst. Kulten avbryter Ordet, Ordet avbryter Kulten, och på så sätt öppnar de upp varandra så att man inte riskerar att fastna vare sig i kultens totalitet eller Ordets funktionalisering.

Detta betyder också att teologin alltid är knuten till gudstjänstens praktiker. Genom hela sin forskargärning har Nielsen understrukt sambandet och samspelet mellan reflekterad och praktiserad tro och förordat studiet av liturgiska praktiker. Som Kirsten Donskov Felter pekar på i sitt bidrag till Nielsens festskrift så har det berett vägen för praxisteorier. Hon utgår från Nielsens installationsföreläsning när han blev lektor i praktisk teologi 2002, och visar hur han redan då

ställde de frågor om relationen mellan praktisk teologi och religiös praxis som nutida praktiska teologer kämpar med. De praxisteorier som är utgångspunkten i dagens svar på dessa frågor har Nielsen också själv använt flitigt i sina studier av liturgi och rit, i synnerhet Pierre Bourdieu.

Också för Iversens del har den teologiska utgångspunkten påverkat. Brodd menar att det genom Grundtvig blir viktigt för Iversen att diskutera sambandet mellan det dagliga livet och teologin. Enligt Gregersen har förankringen i Grundtvig lagt grunden för att se praktisk teologis ärende som antropologiskt och kulturteologiskt. Därmed blir praktiker och sociologiska perspektiv viktiga. Genom sin forskning och undervisning, men framför allt genom läroboken *Praktisk teologi*, har Iversen varit avgörande för att göra kyrkosociologi till en självklar del av praktisk-teologisk forskning och utbildning. Iversen har därtill drivit tanken att teologi kan och bör ha ett normativt syfte, att forskaren som deltagare i sitt fackområde har ett strategiskt intresse av att det ska utvecklas till det bättre (något som inte bara gäller för teologi utan även för exempelvis pedagogik och ekonomi).

Detta återkommer i flera bidrag. Så konstaterar exempelvis såväl Margit Warburg som Morten Thomsen Højsgaard att det som skiljer deras egen religionssociologi från Iversens praktiska teologi är uppgiften att finna lösningar för kyrkan och dra slutsatser om hur det borde vara. Fokuset på praktiker gör också det kontextuella perspektivet viktigt. Flera bidrag lyfter fram detta drag hos Iversen. Jonas Adelin Jørgensens och Peter Lodbergs två bidrag visar hur det tar sig uttryck i Iversens missiologi och Kirsten Donskov Felter hur det påverkar hans syn på ämbetet. Prästens uppgift kan inte ses som fristående från samhällskontexten.

Iversens kollegor inom fältet praktisk teologi betonar särskilt hans roll som vägröjare för den empiriska vändningen inom praktisk teologi som betonar studiet av praktiker. Ulla Schmidt i Aarhus konstaterar att Iversen varit en central gestalt i den empiriska vändningen, som hon ser som en integrerad och nödvändig del av praktisk teologi idag. Hennes kollega Kirstine Helboe Johansen pekar på att

de perspektiv som Iversen lyfter fram redan i läroboken från 1995 är de som man utifrån praxisteorier arbetar med inom praktisk teologi i Aarhus idag. Ringgaard Lorensen i Köpenhamn menar att Iversen inte bara drev den empiriska vändningen inom praktisk teologi, han konsoliderade den också genom sin lärobok.

På detta sätt kastar de två festskrifterna ljus över några av de särdrag som dansk praktisk teologi uppvisar i jämförelse med sina skandinaviska grannländer. Dessa särdrag kan bidra till att förklara skillnader mellan hur forskningsfälten kommit att utvecklas, som exempelvis vad gäller delämnet själavård. I Danmark, som hade en snabbare reception av den empiriska vändningen och sociologiska perspektiv, förblev själavården inom ramen för praktisk teologi. Så visar Christine Tind Johannesen-Henry i sitt bidrag till Iversens festskrift på betydelsen av att själavården gavs ett eget kapitel i läroboken *Praktisk teologi*. I Sverige, där praktisk teologis koppling till kyrkohistoria och systematik varade längre, och sociologiska metoder avvisades, migrerade själavårdsforskningen till religionspsykologin och -sociologin (med undantag av Astrid Andersson Wretmarks lysande praktisk-teologiska avhandling från 1993, *Perinatal death as a pastoral problem*). Det är först på senare år, med initiativ som boken *Att öppna ett slutet rum: själavård och ecklesiologi* (2018) som själavården återerövrats.

Till sist: festskrifter är en speciell genre, också vad gäller recensioner. Med många bidrag av vitt skild karaktär och innehåll är det omöjligt att göra alla bidrag rättvisa. Det gäller förstås dubbelt upp när det är fråga om två festskrifter. Båda dessa böcker innehåller många intressanta bidrag som av utrymmesskäl inte kan nämnas här. Recensenten vill dock rekommendera alla som är intresserade av fältet praktisk teologi att ta sig en titt på de digra innehållsförteckningarna. Här finns mycket för många med genomgående hög kvalitet.

Frida Mannerfelt

Fira Nattvard

Brev från biskoparna till Svenska kyrkans präster och församlingar

Uppsala: Svenska kyrkan, 2020. 96 s.

Aldrig tidigare har Svenska kyrkans biskopar kunnat ge ut ett gemensamt herdabrev om nattvarden. Nu, 2020, har biskopsmötet publicerat ett sådant herdabrev. Förväntningarna på det bör vara skyhöga dels därför att det säkert behövs teologisk vägledning i Svenska kyrkan, dels därför att biskoparnas omsorg som herdar är deras viktigaste uppgift. Tyvärr blir det inte bra. Jag ska gå igenom det bit för bit och ge några exempel.

Kapitel 1 tar ansats i ett enda av de nattvardsmotiv som senare återkommer i biskopsbrevet, nämligen måltiden. Utgångspunkten för beskrivningen av nattvarden är Babettes gästbud av Karen Blixen. Det kan väl vara ett pedagogiskt grepp, även om 1800-talets religionsfenomenologi lurar runt hörnet, men den ”skapelseteologiska” ansatsen i bestämningen av nattvarden leder utöver det exegetiskt försvarbara: ”Den betydelse som måltiden har för människors gemenskap och liv, använde Jesus som utgångspunkt när han stiftade nattvarden” (s. 14). Bland den mängd av motiv för Jesu nattvard som redovisas i litteraturen finns knappast någon referens till måltiden i största allmänhet. Formen för nattvarden var en måltid, utgångspunkten möjligen den död som Jesus skulle möta.

Kapitel 2 behandlar nattvarden som ett mysterium och det sker på ett bra sätt med referens till begrepp som tecken, symbol och ords performativa funktion. Biskoparna hänvisar till att i ”internationella ekumeniska sammanhang” förekommer uttrycket ”effective sign” (s.17). Det är ett ganska abstrakt resonemang som på ett bra sätt illustreras av delar av nattvardsböner som återges i texten. Men det hade kunnat bli fylligare om biskoparna använt sig av den mängd böner, betraktelser, lyrik och musik som förekommit och förekommer i Svenska kyrkan och som kan ge en öppen karaktär på nattvarden som mysterium.

Kapitel 3 är en framställning av ”evangelisk-luthersk nattvards-

syn". I det korta biskopsbrevet (95 sidor i litet format) förekommer termen "evangelisk-luthersk", som min dator räknat på saken, 32 gånger. Det är annars ett välskrivet kapitel om Kristi närvaro, gemenskapens betydelse, om sakramentets verkan och om tilliten till Guds nåd. Jag har försökt identifiera vad som är "evangeliskt-lutherskt" men det är svårt att hitta något som skulle vara mer karaktäristiskt för lutherdomen än för andra traditioner. Jag har också försökt finna en kombination av idéer som skulle kunna vara det, men inte lyckats. Så framställningen har lyckats väl trots att vad som kännetecknat lutherdomen genom århundradena är nattvardsstriderna. Det ger i stället ett ekumeniskt intryck.

Kapitel 4 tar upp förhållandet mellan dop och nattvard. Här knyter man an till "allmänkyrklig tradition" (s. 28) och anger tydligt hur sakramenten hör samman, där kommunionen förutsätter dopet. Kapitel 5 har rubriken "syndabekännelse och förlåtelse" och domineras av det nattvardsmotiv som kännetecknar hela boken: måltiden. Det gör att andra nattvardsmotiv som till exempel offer inte behandlas ens när synd och förlåtelse står i fokus, inte ens när biskoparna talar om försoning. Kapitel 6 antyder förhållandet mellan dop, nattvard och kyrkans enhet, "Gemenskap i Kristi kropp" (s. 33). Biskoparna pekar också på det delade brödets konsekvenser för kyrkans ansvar för de som inte har något bröd.

Kapitel 7 är ett lite längre kapitel, som man visserligen kan ställa vissa frågor till, men som håller. Det börjar med en reflektion kring nattvarens olika motiv och framställningen av dem hos Brilioth och i "Dop. Nattvard. Ämbete" (BEM 1982). Biskoparna lyfter sedan fram "fem motiv som förenar många kyrkor", nämligen eucharisti, anamnes, epiklès, koinonia/communio och Gudsrikets måltid. En enkel och läsvärd introduktion som gör att man beklagar att biskoparna i resten av brevet fastnat för ett enda: måltiden.

Kapitel 8 berör förhållandet mellan "den judiska påskmåltiden och nattvarden" (s. 50). Det är en enkel och bra framställning av hur påskmåltiden förhåller sig till hur Jesus firar nattvarden. Biskoparna orienterar sig, sympatiskt obekymrade, mellan exegeternas olika och rivaliserande uppfattningar och landar i en skäligen konservativ

ståndpunkt. Det hade nog varit önskvärt om framställningen inte stannat vid Jesu sista måltid utan förts fram till nattvardsliturgierna i dag. Det hade gett spänst åt framställningen.

Kapitel 9 handlar om "nattvarden i kyrkans och teologins historia" (s. 53) och biskoparna vill med kapitlet både markera "en utveckling inom evangelisk-luthersk teologi från att låta förståelsen av nattvarden präglas av kyrkohistoriens kontroverser till att relatera främst till gudstjänstlivet" och samtidigt "ta ställning till olika teologiska och filosofiska tolkningar av nattvarden". Det ställer naturligtvis stora krav på biskoparnas framställning av historien, att hålla samman dessa två moment. Det finns en rad frågetecken som kan skrivas efter en del av de påståenden som biskoparna gör i det historiska avsnittet. Det gäller exempelvis beskrivningen av transsubstantiationsläran "gåvorna ser ut som bröd och vin" (s. 55), tillämpningen av begreppet "andlig eller symbolisk" vad gäller reformert nattvardsteologi (s. 56), förhållandet mellan rationalismens syn på "samhällsnytta" och en "avskalad liturgi" (s. 59), att "påskfirandet" var ett undantag från nattvardskrisen under 1800-talets senare del (s. 59).

Kapitel 10 tar upp frågor om nattvarden i den ekumeniska rörelsen. Här framlyfts en konvergerande utveckling vad gäller nattvardsteologi och nattvardsliturgi inom världens kyrkor. Sen kommer ett kritiskt avsnitt som behandlar "evangelisk-luthersk" "syn" i förhållande till "romersk-katolsk syn", "ortodox syn", "reformert syn" och "anglikansk syn". Det kräver i alla fall en hög abstraktionsnivå som biskoparna inte försöker värja sig från. Det betyder att varje påstående som karakteriserar de här synerna kan motsägas genom en konfrontation mot nutida och i historien förekommande argument och praktiker. Framställningarna är också mycket olika. När det gäller reformert "syn" sägs egentligen ingenting utan biskoparna redovisar ekumeniska överenskommelser mellan lutheraner och reformerta (s. 67). När det gäller "anglikansk syn" så representeras den av ett citat ur Borgå-överenskommelsen (s. 68). Annorlunda är det med "romersk-katolsk syn". Här konstateras på ett bra sätt omprövningar av de historiska kontroverserna och en växande samsyn. Biskoparna för också en diskussion om gemensamt

nattvardsfirande. Också förhållandet till ”ortodoxa syn” beskrivs på ett sympatiskt sätt och närheten i synen på de eucharistiska närvaron utifrån det lutherska begreppet *mutatio* och det ortodoxa *metabole* illustrerar detta, liksom nattvardens betydelse för det sociala engagemanget.

Utan numrering kommer så ett praktikkapitel kallat ”Vanliga frågor”. Det är inte frågorna som är problemet utan svaren. Frågorna handlar om hur nattvarden ska firas i församlingens mitt, när och hur ofta nattvard ska firas, om den som inte är döpt kan motta kommunionen, om barnen och nattvarden, hur Svenska kyrkan firar nattvard i ekumeniska sammanhang, vilka nattvardsböner och vilket slags bröd och vin som får användas, vem som får dela ut nattvarden och vad som ska göras med nattvardselementen efter mässans slut. Problemet med svaren är bristen på konsistens och sammanhang och det ibland tveksamma förhållandet till vad som sagts i de tidigare kapitlen. Den omfattande kritik som biskopsbrevet fått i press och sociala medier utgår ifrån detta kapitel i boken. Biskoparna tycks inte ha förstått vilka reaktioner brevet skulle leda till. Ett herdabrev bör väl, som jag antytt, ha en själavårdande karaktär eftersom det ges ut av stiftens herdar, men i avsaknad av det får det mera prägel av ett kyrkopolitiskt manifest. Det understryks kanske också av att det inte förekommer något om eucharistisk spiritualitet i brevet. Då skulle vyerna ha vidgats så att betydelsen för nattvardslivet av till exempel bönelivet eller kyrkans sång och musik eller för den del den kyrkliga konsten kunnat lyftas fram.

Sven-Erik Brodd

Johannes Block

*Der pommersche Reformator und seine Bibliothek
(Herbergen der Christenheit, Sonderband 22.)*

Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2018. 283 s. ISBN 978-3-374-05154-0

Redan år 2007 hänvisade den finske kyrkohistorikern Simo Heininen i sin biografi över Mikael Agricola till att den finske reformatorn så tidigt som under sin studietid vid skolan i Viborg på 1520-talet kom i kontakt med den reformatoriska förkunnelsen. Samma år då han blev biskop Mårten Skyttes sekreterare i Åbo (1528) hade han antagligen också tillgång till ett tämligen omfattande reformatoriskt bibliotek. Gustav Vasas ståthållare i Viborg var den tyske greven Johan VII von Hoya und Bruchhausen. I slottskapellet i Viborg firades tidigt reformatoriska gudstjänster. Greve Johans hovpredikant var sedan 1528 Johannes Block som förde med sig sitt omfattande bibliotek. År 1532 återvände Johann Block till Tyskland, där han medverkade i genomförandet av reformationen i Pommern. Johannes Blocks bibliotek finns idag (förutom ett verk som ägs av Staatsbibliothek Berlin) i kyrkobiblioteket St. Marien i Barth (Tyskland).

Tidigare har Johannes Blocks bibliotek varit sökbart genom kyrkobibliotekets hemsida (<http://www.barthbibliothek.de>) men den här anmälda publikationen, som innehåller både kataloguppgifter med provenienser m.m. (s. 179-276) samt en del studier rörande Johannes Block, hans bibliotek eller andra boksamlingar omkring år 1500, visar sig faktiskt överlägsen en digital katalog. Databaser och webbaserade kataloger har sin fulla rätt, bland annat med tanke när det gäller stora samlingar, bibliografier m.m. där tryckta verk lätt blir ohanterliga. Men efter att själv ibland har sysslat med den digitala katalogen över Blocks bibliotek måste jag bara erkänna att den tryckta varianten både med tanke på helheten och på registren över författare, boktryckare m.m. ger ett bruksvärde som är klart högre än några digitala sökmöjligheter. Den tryckta katalogen över Blocks bibliotek ger helt enkelt en snabbare överblick och en enklare navigering: t.ex. översikt på flera sidor av verk, författare, prove-

nienser m.m. Jag måste faktiskt säga att jag blev överraskad av hur klart och tydligt denna katalog i sig själv anger konturerna av det reformatoriska bibliotek som träder fram – på ett helt annat sätt än när man söker i en digital katalog. I årtal har jag använt större (t.ex. VD16, HPB) och mindre databaser över tidigmoderna böcker och min egen forskning skulle vara helt otänkbar utan dessa fantastiska sökvägar. Det måste dock erkännas utan omsvep: allt i sinom tid. Digitala kataloger och databaser är fantastiska hjälpmedel som tryggar en säker tillgång till information om tidigmoderna böcker som hjälper till att identifiera upplagor och mycket annat. De kan också – men med mycket handpåläggning – lämna information om olika materialgrupper, samlingar och så vidare. Men generellt sett är informationen där mera snuttifierad, helheten kan lätt hamna i skymundan. När man vill närma sig mindre omfattande samlingar som Johannes Blocks (127 volymer i sin tur innehållande 260 tryck) är det bara att konstatera att tryckta böcker inte alls har spelat ut sin roll i den digitala tidsåldern.

Det som är intressant att konstatera är hur även Johannes Blocks boksamling förändras över tid: Samlingsuppbyggnaden börjar med medeltida verk, så tillfogas humanistiska källutgåvor (t.ex. Augustinus och Erasmus utgåva av Nya Testamentet) men från och med 1520-talets mitt märks det ett konstant inflöde av reformatoriska författare, Luther, Oecolampadius, Westheimer, Bucer, Melanchthon, Lambert, med flera. För nordiska förhållanden är det intressant att kontextualisera detta: Blocks boksamling återspeglar (trots att den är avsevärt större) samma samlingsprinciper och -uppbyggnad som Sveno Jacobis. Dessutom är det värt att notera att den innehöll en del skrifter som den romerska kyrkans apologeter i det svenska riket uttryckligen ogillade och ansåg som heretiska. Detta gäller till exempel Luther, Melanchthon och Lambert. Sist men inte minst är det intressant att författare som snarare räknas till den sydvästtyska reformationen (”oberdeutsche Reformation”), som Oecolampadius och Westheimer, spelade en roll för reformationsprocesserna i Östersjöområdet. Deras böcker återfinns både i Johannes Blocks och i Sveno Jacobis boksamlingar.

Givetvis har publikationen om Johannes Blocks bibliotek inte i första hand den skandinaviska forskningen för ögat utan den internationella diskursen om reformationen och den tidigmoderna bokhistorien. Naturligtvis skulle det ha varit intressant att få boksamlingen mera speglad genom nordiska förhållanden. Men redaktörerna visar åtminstone att de har detta på sin radar genom Simo Heininens (ss. 73-80) och Outi Merisalos (ss. 63-69) bidrag som på olika sätt behandlar Agricola och humanismen i det svenska riket på 1500-talet, samt genom Tiina Kalas artikel om den tidiga reformationen i Dorpat (ss. 41-62). Även om dessa artiklar kan uppfattas som lite knapphändiga, vilket har att göra med att de är bidrag från en konferens i Barth hösten 2015, så sätter de in Blocks bibliotek i en vidare teologisk samt idé- och bokhistorisk kontext. Samma sak gäller givetvis de övriga artiklarna i denna volym: till exempel Thomas Wilhelmis bidrag om det vetenskapliga arbetet med kyrkobibliotek i dagens Vorpommern, Mecklenburg och Nordthüringen (ss. 31-40), Rudolf Gampers artikel om Johann Vadians bibliotek i Sankt Gallen (ss. 91-108) och Peter Blickles studie om Christoph Schappeler i Memmingen (ss. 109-121).

Förvisso kan de olika bidragen på ett sätt verka som ett sammelsurium, ibland bara löst kopplade till Johannes Blocks bibliotek, men de försvarar tack vare en historisk contextualisering mycket väl sin plats i detta samlingsband. Att de delvis blott skrapar på ytan är varken redaktörernas eller artikelförfattarens fel: en konferens- och samlingsvolym kan aldrig skapa en encyklopedisk överblick.

Förutom den ytterst lyckade "hjärtpunkten" i denna publikation, katalogen över Johannes Blocks bibliotek och Jürgen Geiß-Wunderlichs lysande text om Blocks liv speglad i hans boksamlande (ss. 125-178), så erbjuder alltså de olika bidragen ett fantastiskt utgångsläge att arbeta vidare ifrån. Inte minst den skandinaviska reformationshistoriska forskningen har med detta verk fått såväl en kunskapsinjektion om reformationens tidiga skede i det svenska riket som en uppmaning att arbeta vidare från detta och sätta Johannes Blocks bibliotek och den tidiga reformationen i Viborg i den bredare kontexten av vad som sker under 1520-talet på andra håll i

det svenska riket. Denna volym visar inte minst hur begränsad den svenska diskursen om reformationen varit i flera årtionden.

Otfried Czaika

HARALD RISE (RED.)

Lutherske perspektiver på liturgisk musikk

Oslo: Novus forlag, 2019. 238 s. ISBN 978-82-8390-018-7

För den som inte kunde delta i den konferens som hölls i Trondheim 2017 om betydelsen av 1500-talets lutherska reformation för utvecklingen av norskt gudstjänstliv och dess musik erbjuder denna bok rik kompensation. Den ger även nya och spännande perspektiv på motsvarande svenska undersökningsfält. Föredragen hölls av forskare från olika länder och konferensen genomfördes i samarbete mellan Norges musikhögskola, Institutet för musik i Trondheim samt Norska kyrkan (Kirkerådet). Innehållet visar sig allteftersom täcka ett oförmodat stort område, oavsett att redaktören i förordet beskriver det som enbart ”en liten flik av fackfältet”. Någon kan säkert anse att boken fokuserar alltför mycket på orgel, men å andra sidan är förmodligen kyrkomusiker en av dess huvudadressater, och i den gruppen finns ju många organister. Jag vill verkligen rekommendera svenska kyrkomusiker på alla nivåer att läsa denna bok!

Här finns även flera delvis överraskande teologiska perspektiv som borde intressera teologer och icke-musiker. Redan volymens titel skapar tankar och frågor: Vad står egentligen orden ”luthersk”, ”liturgisk” och ”musik” för? Robin Leaver diskuterade 1998 en ny definition av termen ”liturgisk musik” (”What is liturgical music?”, i *Liturgy and Music: Lifetime Learning*, red Robin A Leaver och Joyce Ann Zimmermann, Liturgical Press Minnesota USA, 1998, s 211ff). Den nya definitionen avspeglade ett paradigmskifte med fokus på funktion, form och liturgisk betydelse snarare än, som tidigare, ett främst fenomenologiskt, filologiskt, historiskt och musikvetenskapligt intresse. Det innebär att musiken förlorar mycket av sin innebörd

när den framförs utanför ett gudstjänstsammanhang. Skiftet har gått från termen ”musik i Bibeln” över ”kyrkomusik”, ”religiös”, ”sakral”, ”pastoral”, ”rituell musik” för att landa i ”kristen rituell musik” och den vidare termen ”liturgisk musik”. Svagheten med den sista är enligt Leaver att den kan uppfattas endast gälla musik som är relaterad till liturgiska texter. Men i den mån ordet liturgi ges en vidare syftning bedömer han beteckningen som adekvat: sång och instrumentalmusik som en central och integrerad del av gudstjänsten.

Det ”lutherska” i titeln får sin fördjupning i den inledande artikeln av Svein Aage Christoffersen, seniorprofessor i systematisk teologi vid Oslo universitet. Jämfört med musiken har bildkonsten getts lägre prioritet i lutherska kyrkor, författaren exemplifierar med hur flera norska kyrkor ersatte sina gamla altartavlor med texttavlor, så kallade ”katekismetavlor”. Även den lutherska musiken gavs genom psalmsången en stark koppling till texter – ytterst sett Guds Ord. Luther visar ambivalens inför orgelmusiken, och den klassades tidigt som ”adiafora” – nödvändiga för gudstjänsten var bara ju Guds ord och sakramenten. Samtidigt älskade Luther musik och ville gärna ha både kyrkklockor och orglar om de bidrog till en rätt gudstjänst. En intressant fråga är hur Luthers metafysiska spekulation ska förstås, alltså påståenden om tillvarons yttersta beskaffenhet. Enligt medeltida matematiska mönster låter han musiken vara inbyggd i skapelsen, men i den senare lutherdomen har sådana tankar ofta skrivits ned som ”mänskliga tankar att nå Gud”, i motsättning till uppenbarelsen i Kristus. Författaren ställer mot detta några olika forskares perspektiv och låter dem berika varandra. Musiken och i synnerhet konstmusiken beskrivs i liturgiska sammanhang kunna uttrycka vår allmänmänskliga förundran över livet och skapelsen, förutsatt att musiken ”går på djupet” och inte tvekar för spänningen mellan skapelse och destruktion. Först då kan resultatet bli balsam för själen. Sett mot bakgrund av det starka populärmusikaliska paradigmet som nutida kyrkomusik präglas av är Christoffersens kapitel mycket värdefullt och tänkvärt.

Även Harald Rise, professor och ledare för kyrkomusikerutbildningen i Trondheim, uppmanar i sin andra artikel till en fördjupad

förståelse av Luthers musikuppfattning bortom det teologiskt instrumentala. För Luther var musikens betydelse större än så. Någon gång blir Rises framställning kanske väl ”lutheransk”, som när det katolska gudstjänstlivet beskrivs ha ”gått över huvudet på folket” vad gäller språk, symboler, prästkläder och musik (s. 61). Möjligen återspeglar detta ett mer utbrett synsätt i Norge än i Sverige?

Den italienska pianisten, musikforskaren och teologen Chiara Bertoglio bjuder på en kontextualisering av Luthers tankevärld. Hur unik var den? Hon jämför inte bara med andra protestantiska reformatorer utan även med ett flertal dåtida katolska teologer och tar sin utgångspunkt i begreppet virtuositet. Sedan antiken har detta av kristna teologer gärna beskrivits i motsättning mot att musicera ”av hjärtat”. Virtuositet ledde snarast bort från en inre och sann tillbedjan. I detta perspektiv är inte Luthers kritik av organister alls unik, liksom inte heller senare kyrkliga uppmaningar till allvar och *gravitas* i kyrkomusiken. Virtuositet skapade också ibland rivalitet och Bertoglio redovisar diskussioner av temat från nunnekloster. Samtidigt fanns ett tankespår som såg virtuositet som en försmak av det himmelska. Att Luther i sin stora kärlek till musiken anknöt till denna föreställning bidrog på sikt till en unik och rik musikalisk verksamhet inom den lutherska traditionen, det räcker med att nämna J. S. Bach.

Något generaliserande kan övriga kapitel i boken sägas behandla musik i mer konkret bemärkelse. Först i raden är Stig Wernø Holter, professor vid Griegakademien i Bergen, som mest explicit av bokens författare diskuterar församlingssång och psalmer. Samtidigt påminner han om att sådant förekom också före Luther. I sin mycket läsvärda historik diskuterar Holter bland annat när psalmsången började ackompanjeras och hävdar att förordet till *Melodyen Gesangbuch* från Hamburg 1604 ”bekräftar” att detta då redan var vanligt. Problemet tycks dock mer komplicerat än så och Holter nämner själv att det var mycket olika på olika platser. Rises första artikel kompletterar här framställningen och nämner bland mycket annat att alla gudstjänstens psalmer först år 1788 sjöngs till orgelackompanjemang i Leipzig. Holter beskriver församlingssångens historia

ända in i nutiden. Här blir han mycket kritisk och menar att den norska kyrkan begått det misstag som redan Luther varnade för, nämligen att gå för fort fram. Han uppmanar därför till reflektion över den "lutherska psalmens egenart", "traditionsförmedling" och en "kyrkosångens kanon".

Att boken i några kapitel ger Bachs orgelmusik en mycket framträdande plats kan motiveras på olika sätt, ett är troligen det citat som redaktören Rise återger (s. 80): "Bach sought to carry on the theological and ecclesiological work of Luther, and so the two are inseparable from one another." Ruth Tatlow, knuten till Uppsala universitet men också medlem av redaktionen för American Bach Society, presenterar Bachs bruk av proportionsläran när han reviderade kompositioner inför tryckning. Artikeln beskriver hans balansering av antalet takter i olika satser för att förhållandet mellan dem skulle bli teologiskt symbolisk, exempelvis 1:1 eller 1:2. Musiken uppfattades som en spegel av den eviga osynliga gudomen där proportion var en viktig tanke. Idéerna tycks ha varit levande fram till 1780. Tatlows text är klagörande men får samtidigt läsaren att undra över om det fanns fler proportionella förhållanden än antalet takter. Forskningen har möjliggjorts genom ett speciellt dataprogram: *Parallel Proportions Explorer*, skapat av Alan Shepherd.

Den omfattande forskningen kring Bachs *Clavierübung III* sammanfattas och diskuteras på ett föredömligt sätt av den svenske organisten och musikprofessorn Sverker Jullander. Möjligen tillkom samlingen i samband med 200-årsminnet av att Luther predikat i Thomaskyrkan i Leipzig pingstdagen 1539. Den gedigna översikten till trots är nu inte att alla frågor lösta, artikeln avslutas tvärtom med ett flertal återstående sådana.

Möjligen är Johann Adam Reinckens stora koralfantasi *An Wasserflüssen Babylon* det första verk som Bach kopierade för eget bruk – det är åtminstone hans äldsta bevarade autograf. Vidar Vikøren, som är knuten till domkyrkan och universitetet i Stavanger, beskriver mycket intressant kompositionen som ett inlägg i det sena 1600-talets diskussioner om kyrkomusikens utformning. Han utgår från teologen Theofil Grossgebauers pietistiskt färgade kritik av konst-

mässig orgel- och instrumentalmusik från 1661. Ett svar kom i form av Reinckens orgelfantasi över en psalmtext som beklagade hur den sanna gudstjänsten undertrycktes. Kompositionen beskrivs som ett ”Klangrede”, ett klangligt tal, jämförbart med biskopen Johannes Münstermanns orgelinvigningspredikan i Otterndorf 1662. Vikøren gör även några mycket intressanta rättelser av den notutgåva som Breitkopf utgav 1974.

Lutherske perspektiver på liturgisk musikk stannar inte i historien utan diskuterar även vår egen tids musikaliska situation. Mest näraliggande text för svenska läsare är kanske den av professorn vid Norges musikhögskola i Oslo, Karin Nelson. Hon beskriver arbetet med den traditionellt sett ”liturgiska” musiken i både Norge och Sverige, som i båda länderna har resulterat i nya kyrkohandböcker med musik 2018. Nelson har deltagit i båda och ger intressanta inblickar och kommentarer. Det norska arbetet beskrivs mer positivt genom sin öppenhet, även om det också får kritik för att ha involverat alltför många personer och därigenom blivit något av en tjänstemannaprodukt – det ökade demokratiska inflytandet ökade också byråkratin. Kanske var det också alltför snabbt påkommet, som ett svar på ungdomliga önskemål om mer varierad gudstjänstmusik. Begreppen variation och mångfald analyseras av Nelson. Hon menar att det hela tiden fanns en fixering vid s.k. ”rytmisk musik”, vilket medförde att musikgenren redan var bestämd och inte handlade om mångfald. Det svenska kyrkohandboksarbetet ges dock ännu hårdare kritik. Här fanns inte samma öppenhet som i Norge och processen återspeglade inte ”the dignity Luther accorded to music and to well-educated and skillful church musicians” (s. 233). Den största lärdomen som kan dras från båda länderna är kanske ”how not to handle such work in the future!” Nelson ger i sitt kapitel också en historisk bakgrundsteckning, där bland annat de pedagogiska ambitioner som präglade 1500-talets lutherska reformation lyfts fram.

Även bokens redaktör Rise drar linjerna in i nutiden, för hans del gäller det orgelns fortsatta vara eller inte vara. Liksom i många andra kyrkor har man i Norska kyrkan alltmer börjat tala om ett kultur-

arv. Rise frågar sig om det längre ens är meningsfullt att tala om kyrkomusik. Genom estetisering, demokratisering och denna ”kulturalisering” blir problemet hur orglar, orgelspel och orgelmusik ska förvaltas. En lång utveckling har lett fram till att andra instrument fråntagit orgeln dess självklara roll som kyrkans särskilda och ofrånkomliga instrument. I sin historik över orgelns historia och bruk skisserar författaren också en tänkbar periodisering. Alla sådana försök rymmer svårigheter som naturligtvis kan och bör diskuteras. Rises första anhalt blir orgelns inträde i västkyrkan under senmedeltiden, nästa station är reformationen som tack vare koralsången bidrar till orgelkulturens vitalisering. Tredje fas i orgelns utveckling kommer med konserthusens stora orglar, då orgelkulturen får nya scener. Även om gränsen mellan sakralt och sekulärt då blir mer otydlig lyckas perioden inte helt sekularisera orgeln. Snarare befästs den allmänna uppfattningen om den som ett kyrkligt instrument. Den fjärde och aktuella utvecklingsfasen börjar enligt Rise på 1950-talet med populärmusiken, som skapar en underhållningskultur och desakraliserar kyrkomusiken och därmed orgelmusiken. Samtidigt påminner Rise om att det finns en motsatt tendens av sakralisering av det traditionellt sekulära. Kanske bör orgelmusiken därför främst betraktas som en konstform och inte instrumentaliseras för kyrkans intressen. Kanske är det just som konst orgelmusiken har en framtid och uppgift också i kyrkan?

Trots bokens överkomliga sidantal är den särdeles rik på innehåll – ovanstående kommentarer utgör endast några små iakttagelser och jag vill verkligen rekommendera den! De fel som kan hittas i form av saknade titlar i litteraturlistor, felaktiga sakuppgifter och vissa motsägelser mellan kapitlen minskar på intet sätt denna rekommendation. Här förvånas läsaren något över att uppgiften att den norska kyrkohandboken (*Liturgisk musikk til hovedgudtjenesten 9 i Den norske kirke*) ”will be printed in the fall of 2018” (s 229). Denna uppgift borde ha kunnat uppdateras och utvecklas något, eftersom den här recenserade boken trycktes först följande år. Ett annat exempel är påståendet att Fauré inte komponerade orgelmusik (s 203). Sådan finns! Dessutom editerade och gav han tillsammans med Bonnet ut

Bachs samtliga orgelverk. Han var också organist och använde orgeln i sina vokalverk. Allt detta är dock marginella anmärkningar mot en mycket innehållsrik bok. Läs den och berikas!

Anders Dillmar

KJELL O. LEIJON (RED.)

Musik och Teologi

Reflektioner, tillämpningar och kommentarer

Uppsala: EFS Budbäraren, 2019. 161 s. ISBN 978-91-9843-379-1

Antologin *Musik & Teologi* har ett brett anslag och förhållandet mellan musik och teologi tas upp ur en lång rad olika aspekter. De flesta av författarna har någon form av anknytning till Johannelunds teologiska högskola och även om det inte lyfts upp explicit kan man säga att de hållningar som presenteras illustrerar en bredd som finns inom EFS.

Boken är uppdelad i fyra olika delar, där varje del har en handfull olika kapitel. Den första delen har rubriken ”Inledande reflektioner” men är snarast en historisk bakgrund till hur musik och teologi i olika former av föreningar har vuxit fram alltsedan det Gamla testamentets tid. Stilen är fri, men det är naturligtvis intressant att som läsare ta del av experter som LarsOlov Eriksson, Birger Olsson och Anders Ekenberg, som alla skrivit olika kapitel inom sina respektive expertområden. Som läsare kan man i dessa tre kapitel finna flera pusselbitar till en djupare förståelse.

Den andra delen har titeln ”Vad kan vi lära oss” och här riktas i de tre kapitlen fokus mot Luther/Rosenius, Johann Sebastian Bach och Lina Sandell. Författarna Tomas Nygren, Carl Magnus Adrian och Margareta Westin Olsson är kunniga och drar slutsatser som är väl belagda, samtidigt som de öppet redovisar att vissa avsnitt i texterna är mer spekulativa. Trots att jag utan någon som helst tvekan skulle säga att denna del är bokens styrka har jag även här invändningar mot rubriksättningen. Vilka är ”vi”, som kan lära oss av kyrkomusikens stora personligheter? Är det EFS, Svenska kyrkan,

Guds folk i Sverige eller världen, eller forskarsamhället som avses? Det sker hela tiden glidningar i fokus och jag tror att både författarna själva och läsarna hade vunnit på att texterna hade utformats som en uttrycklig diskussion kring hur EFS som rörelse hade kunnat utveckla en djupare förståelse av musikens och teologins inbördes relationer. Om detta hade gjorts hade också en grund för självkritik lagts, vilket boken som helhet hade tjänat på.

Denna otydlighet kring bokens ”vi” får tyvärr större konsekvenser i det tredje kapitlet där fyra reflektioner ur musikerperspektiv presenteras. Här finns flera teman som skulle kunna ha utvecklats till att bli bokens stora behållning, till exempel om barnens roll i församlingen och gudstjänsten, hur man överbryggat generationsklyftor i synen på musik och hur musik hör samman med identitetsskapande. Författarna redovisar mycket av sin egen praktiska erfarenhet vilket gör att texterna i en mening ger ett ärligt och direkt intryck. Samtidigt gör den närmast totala bristen på forskningsanknytning kring de teman som diskuteras att texterna får en karaktär av självbespegling och inskränkthet. Till detta kommer att de grundläggande kyrkosynsfrågorna, som borde vara självklara grundfrågor när teman av det här slaget behandlas, är helt utelämnade och läsarna förutsätts helt enkelt stå i samma andliga tradition som författarna själva. Den läsare som vill finna intellektuella verktyg, som är mer oberoende av kontext, för att arbeta vidare med de aktuella ämnena måste helt enkelt gå till andra källor.

Boken avslutas med en intervjudel, där Mattias Lundberg, Carl Gyllermark, Maria Helena Karlqvist och Lars Beckman intervjuas kring den kyrkohandbok som Svenska kyrkan efter flera kohandelsliknande vändor tog i bruk år 2018. Den öppna reflekterande formen som boken genomgående har kommer väl till pass i detta kapitel och de fyra respondenterna ger en lång rad kritiska synpunkter såväl mot stora delar av processen bakom, som innehållet i och receptionen av handboken. Tyvärr anges inte någon författare till dessa fyra kapitel och därför blir det svårt för läsarna att förstå det egentliga syftet med frågorna som ställts och principerna bakom urvalet av de fyra respondenterna.

Särskilt i den första intervjun får läsaren nästan en brutalt ärlig

bild av hur de ledande tjänstemännen i Svenska kyrkans kansli har definierat bort viktig forskning under hela arbetet med kyrkans musik och hur detta märks även i slutprodukten. I denna intervju ges också ett råd till det arbete med en *ny* (!) kyrkohandbok som det redan finns behov av, sett mot bakgrund av alla de brister som tynger den nu gällande handboken. Följande citat från sidan 148 illustrerar detta mycket väl: "Att vilja 'se bortom detaljerna' och till 'gudstjänstens kärna' förutsätter att man definierat vad denna kärna skulle kunna vara bortom kultur, ritual och så vidare. Det enda sättet att i framtiden få en kyrkohandbok allmänt ansedd och använd är att samla så stort förtroende och göra materialet så bra att församlingarna *vill* använda det."

Själva texterna är lättlästa med mestadels gott språk, även om korrekturläsningen kunde ha varit betydligt bättre. Exempelvis stavas Sven-Åke Selander fel på två ställen (sid. 19 och 22) och detsamma gäller Tomas Appelqvist (sid. 25 och 32). I det senare fallet har författaren, som skriver i bokens historiska del, dessutom gått till en populärvetenskaplig recension som Appelqvist skrivit av en bok av Mattias Lundberg för att hitta ett citat som kommer från Martin Luther! Att noggrannheten med argumentation och källor inte är bokens styrka behöver väl knappast sägas efter detta.

Till det språkliga hör också att ord som "utmaningar", "risker och möjligheter" samt "reflektioner" används på ett mycket svepande sätt boken igenom. Därmed hamnar man i en situation där mycket av det aktuella läget på kyrkomusikens område skönmålas och fördummas, trots att detta högst troligen är raka motsatsen till de medverkande författarnas avsikt.

Sammanfattningsvis måste man tyvärr konstatera att boken lider av flera inskränkningar och att de resonemang som förs enbart riktar sig mot den aktuella situationen i Svenska kyrkan där den nya handboken används. I inledningen av boken anges inte något klart syfte och kanske är några av mina kommentarer i denna text baserade på att jag har läst texterna utifrån den antydning att vilja verka som vetenskapliga bidrag som flera av dem har. Om boken tydligt hade lanserats som en inomkyrklig debatt- eller inspirationsbok hade

kanske en del av mina synpunkter lindrats något, även om själva grundproblemen även i det fallet hade varit de samma.

Trots att det på ytan finns mycket kritik mot viktiga delar av Svenska kyrkans utveckling, inte minst på det musikaliska området, görs inte några ansatser till breddning. Ett tydligt exempel på detta är att 2014 års nummer av *Svenskt Gudstjänstliv* hade kunnat hjälpa författarna att lyfta sina reflektioner till en mer generell nivå. Detta nummer hette ”Framtidens Gudstjänst – Kyrkohandboksförslaget granskat” och innehåller flera kritiska texter som nära ansluter till flera av bokens kapitel. Att författarna inte alls diskuterar denna bok och inte heller medverkade vid den stora konferensen om luthersk kyrkomusik i Uppsala år 2017 visar att såväl valet av författare som valet av utgångspunkter måste ses som ytterst begränsat i ett bredare internationellt perspektiv. Därmed sänks också trovärdigheten i publikationen, oavsett vilka syften den har haft.

För den läsare som vill ha en enkel nulägesbild av musikuppfattningar inom EFS fyller boken en funktion, men läsare som önskar en djupare och bredare analys av förhållandet mellan teologi och musik måste hänvisas till andra böcker inom ämnesområdet.

Tomas Appelqvist

HÅKAN MÖLLER

Psalmernas värld

Tre studier i 1695 års psalmbok (Bibliotheca Theologiae Practicae 102)

Skellefteå: Artos och Norma, 2019. 244 s. ISBN 978-91-7777-116-6

Mitt exemplar av Håkan Möllers *Psalmernas värld* bär tydliga spår av läsningens många aha-upplevelser. Det är förstreckade partier som visat mig på sammanhang jag tidigare inte sett, understrukna ord som jag funnit träffande, utropstecken i marginalen. Vilken förmån det är att få denna bok i sin hand!

Bokens titel, *Psalmernas värld*, är väl vald. Den sammanfattar ärendet. Med tre olika psalmer öppnar Möller dörren till just en ”värld” av tankar, tro och tradition i 1695 års psalmbok och arbetet med

den. Tre enskilda psalmer tas upp till behandling, analyseras och kontextualiseras. Valet ger en rejäl bredd och framställningen präglas av författarens stora kompetens som både litteraturforskare och teolog med tillgång till djup kunskap och goda verktyg för analys av text och sammanhang.

Den första av de studerade psalmerna, ”Jagh kommer för tigh Herre” (PsB 1695:320), är Jesper Swedbergs kungapsalm, skriven till suveränitetsförklaringens riksdag 1693. Den har en politiskt-religiös funktion och speglar därmed tidens syn på kungamakt, nationell identitet och det ömsesidiga förhållande av lydnad resp. omsorg, stränghet och barmhärtighet som bör råda mellan undersåte och kung. Jesper Swedberg, enligt Möller ”ett redskap för kungens teokratiska program” och således lämpad som psalmens författare, gav majestätet härmed en psalm där den gudomligt sanktionerade makten enligt gammaltestamentlig förebild balanseras av ansvaret inför den Allsmäktige och betoningen av kungamakten som en ”nådeskänck”.

Detta första kapitel avslutar författaren med att skärskåda den antikatska propagandan i 1695 års psalmbok, förklarlig som ett led i att skapa motbilder till enhetskyrka och envælde. Det blir en perspektivrik framställning med en presentation av några bilder som alltsedan reformationstiden tagits i bruk för aktuell polemik, nämligen de vilda och farliga djuren och den lastbara skökan. Detta ”religionsstridens beprövade språkbruk” skulle några årtionden senare, påpekar Möller, på nytt tas i anspråk men då tillämpat på den lutherska folkkyrkan.

Den andra av de tre psalmer som studeras, ”Ach! Herre Gudh i högden bor” (PsB 1695:309), är äldre än Swedbergs kungapsalm. Attributionen är osäker, men ett par, tre strofer tillfogades psalmen i 1695 års psalmbok och tillskrivs den stridbare prästen Jacob Boëthius, Jesper Swedbergs medarbetare i psalmboksarbetet. Här belyses psalmsången som ett folkuppfostringsmedel. Föreskrifter och normer, formulerade i böndagsplakaten, inpräntades även genom psalmsången. Det kan gälla klädsel, överdåd och högfärd, tidigare behandlat av Håkan Möller i studien *Lyx och mode i stormakts-*

tidens Sverige. Jesper Swedberg och kampen mot perukerna (2014): ”Stoor högfärd man här daglig seer [...] I taal, i huus, i kläder” (v. 6). Detta kan även gälla egennyttnan, ”Then lede egennyttighet” (v. 5). Just den varning för egennyttnan, som möter även i andra psalmer, får konturskärpa i jämförelse med samma motiv i *Mose och Lamsens Wisor* (1717). År 1695 var det ytterst samhällsordningen som hotades av individens egennyttiga handlande. ”För egen nytto sällan man | Gemena bästa sköta kan” (PsB 1695:269:2). Tjugo år senare har egennyttnan blivit ett hinder för individens frälsning och relation till nästan.

Den tredje studien gäller Jacob Arrhenius och hans kända psalm ”Jesus är min vän then bäste” (PsB 1695:320), en psalm som kommit att överleva närmast oförändrad. Arrhenius insatser inom psalmens område belyses med en psaltarparafra, en översättning och denna egenförfattade psalm. Här presenteras den rika traditionen att transformera Psaltarens psalmer till sångbara psalmer för hemmets andakt eller gudstjänstens behov. Arrhenius egen profil görs tydlig genom att Spegels och Arrhenius omskrivningar av Ps. 42 läggs vid sidan av varandra. Denna teologiska profil, hans hantering av ett ”känslans språk”, tecknas likaså vid jämförelsen mellan översättning och Johannes Rists originaltext i nattvardspsalmen ”Tu lifsens bröd/ O Jesu Christ” (PsB 1695:17). Möller visar att den tyska förlagans känsllostegring inte följer med in i Arrhenius översättning eller för den delen i Swedbergs bearbetning av psalmen. En ”generell restriktivitet” gällande känsllostarka uttryck för Jesuskärleken råder i arbetet med 1695 års psalmbok. I *Mose och Lamsens Wisor* tillåts de däremot att blomma ut.

I avsnittet om den psalm som Jacob Arrhenius själv står som författare till studeras hans förhållande till traditionen liksom hans egenart – inte ett nytt språk men ”en ny religiös dialekt” för att citera Möller. Även här får vi del av en givande jämförelse, nu mellan psalm och bibelintertext, nämligen Rom. 8:31–39, en jämförelse som bygger på en retorisk analys av såväl Arrhenius psalm som Paulus text. Detta är ett efterföljansvärt grepp. Just så här kan man göra, tänker jag. Analysen, som avser att göra psalmförfattarens ”hymnologiska

adaption” tydlig, visar bland annat hur Paulusbrevets sammanhang som ju är församlingen i Rom i Arrhenius omskrivning blir den enskilde församlingsmedlemmen.

Ett annat intressant avsnitt handlar om eftervärldens syn på Arrhenius i hans olika uppdrag, ämbetsman och psalmdiktare, där en motsättning enligt Möller felaktigt konstruerats av levnadstecknare. I centrum för hans arbete, vad det än var, stod nämligen statsnyttan och hans uppdrag var i fäderneslandets tjänst. Det är ett viktigt påpekande. Arrhenius representerade tidens språkpatriotiska nit även då han skrev och översatte psalmer.

Det har framgått att sångerna i *Mose och Lamsens Wisor* återkommande förs in som jämförelse, balanserat och klargörande. Vanligtvis ger kontakten med pietismen och dess texter teologer ett slags rysningar av obehag. Även de mest strikta, forskningsmässigt objektiva, kan tillåta sig verbformer som ”anstuckna av” eller ”anstrukna av” när det gäller de framväxande nya rörelserna med dess individcentrerade lära och känslostarka uttrycksformer; ”att vara anstruken af denna pestilentia”, skrev Tegnér och avsåg därmed pietismen (se SAOB, uppslagsord ”anstryka”).

Nu kan man nog ana att Håkan Möller föredrar Spegel och Swedberg framför Georg Lybecker, men han klarar sina jämförelser med *Mose och Lamsens Wisor* föredömligt – bara en gång snubblar han och det blir då tal om de pietistiskt ”anstrukna” Jesuspsalmerna i 1695 års psalmbok (s. 160).

Jag vill gärna nämna att den lärde Möller inte bara har ett begripligt språk och en pedagogiskt tydlig framställning utan även ärligt och generöst hänvisar till tidigare forskare inom olika discipliner, svenska såväl som internationella. Rikligt med forskningsreferenser ger den intresserade en användbar litteraturförteckning!

Just nu, när jag är färdig denna text om Håkan Möllers bok *Psalmernas värld. Tre studier i 1695 års psalmbok*, ser jag att han tilldelats det Schückska priset av Svenska Akademien, avsett att stödja och belöna litteraturhistoriskt författarskap. Kan man då få hoppas på fler ”studier” av detta slag? Kanske en kring komplexet klarhet, tydlighet, äkthet versus prål, förkonstling, falskhet? I *Psalmernas värld*

aktualiseras det gång på gång men man skulle kunna samla, fördjupa och utvidga detta tidens tankemönster som berör allt från språkpa-triotism och antikatolsk propaganda till lantlivets lov i kontrast till hovlivets förställning.

Valborg Lindgärde

KARIN KARLSSON (RED.)

Psalmernas väg (Band 4)

Kommentarer till text och musik i Den svenska psalmboken med tillägg samt Psalmer i 2000-talet

Visby: Wessman, 2019. 292 s. ISBN 978-91-8771-069-8

I perioden 2011–2019 har to store, nordiske salmeleksika kommet ut: *Nytt norsk salmeleksikon* og *Psalmernas väg*. Hovedredaktør for førstnevnte er undertegnede anmelder, mens Per Olof Nisser er hovedredaktør for det svenske. Begge verkene omfatter fire bind med kommentarartikler til enkeltsalmer i de offisielle kirkesalmebøkene. I begge land kom prosjektene i stand gjennom private initiativ, og de har virket gjensidig befruktende. Prosjektene har vært styrt av redaksjoner bestående av 3–4 personer. Mens det norske i tillegg har invitert inn en bredere krets av skribenter, er det svenske i all hovedsak skrevet av redaksjonsmedlemmene selv, noe som gir bokverket et sterkt enhetlig preg. Det norske gjengir originaltekster til eldre og oversatte salmer, mens det svenske nøyer seg med originale første-linjer og enkelte originalvers. En annen forskjell er at det norske leksikonet ble til parallelt med utarbeidelsen av *Norsk salmebok 2013*, mens det svenske forholder seg til salmeboken av 1986 med tillegg, med andre ord en salmebok med kortere forventet levetid.

Bind 4 av *Psalmernas väg* som nå foreligger, dekker alle de 266 salmene i tilleggene til *Den svenska psalmboken* av 1986 (nr. 701–966). Dette vil i hovedsak si salmer fra vår egen tid. Konseptet for bind 4 skiller seg noe fra de tre foregående bind. For det første er det ført i pennen av én forfatter, kirkemusikeren fil. lic. Karin Karlsson. (En håndfull artikler med initialene KK/SW er skrevet av Karlsson sam-

men med Sofia Wastesson.) For det andre er de enkelte artiklene kortere og mer lettlesle; dog er en del av artiklene til *Psalmer i 2000-talet* (fra nr. 801) – Karlssons særlige forskningsfelt – lengre og mer utdypende. Forfatteren retter seg både mot den salmeinteresserte allmenhet og profesjonelle salmebrukere. Teologiske og musikalske fagtermer benyttes i liten grad. De biografiske opplysningene er knappe og gjentas hver gang den samme opphavspersonen dukker opp. De samme syv linjene om Fred Kaan forekommer eksempelvis 11 ganger! Med sine 292 sider er bindet det tynneste av de fire bindene. Mange sider er luftige, ettersom de fleste artiklene begynner øverst på ny side. I den følgende omtalen viser jeg som regel til de enkelte artiklene ved salmenes nummer.

Bind 4 har en fyldig innledning om det nye materialets særpreg. Etter de 266 kommentarartiklene følger en ”psalmvalslista” med forslag til hvordan de nye salmene kan brukes gjennom kirkåret, ved kirkelige handlinger og andre gudstjenester. Deretter følger et register over opphavspersoner med de samme opplysningene som i salmeartiklene (supplert med fødsels- og eventuelt dødsår), et kilde- og litteraturregister og omsider et register over originale salmetitler.

En typisk salmekommentar er tredelt: Først presenteres faktaopplysninger om salmens opphavspersoner, tilblivelse og resepsjon fulgt av en analyse av det vi kan kalle tekstens budskap og form, noen ganger også med intertekstuelle referanser. Artikkelen rundes av med omtale av melodien med henblikk på sjanger, forhold til teksten, sangbarhet mm. Som et tillegg til hver artikkel gis bibelreferanser og forslag til salmens anvendelse. Karlssons praktiske erfaring som kirkemusiker viser seg gjennom mange gode vurderinger og anbefalinger, men hun er generelt tilbakeholdende med å avsi kvalitetsdommer. Det er en fornuftig strategi i et kommentarverk, selv om det skinner igjennom at Karlsson verdsetter inkluderende språk og feminine metaforer, mens hun er forsiktig kritisk til salmer med alderdommelig og maskulint språk. Hun kan også påpeke sterke og svake sider ved oversatte tekster sammenlignet med originalene (f.eks. nr. 863, 869, 870, 928). Noen spesiell musikalsk preferanse kan jeg ikke lese ut av Karlssons bedømmelse av det svært varierte

melodimaterialet. Mange melodier får skussmålet ”Sångbarheten är god”, mens noen karakteriseres som ”röstkrävande” eller ”rytmiskt svår”. En sjelden gang påtales et dårlig forhold mellom tekst og melodi (nr. 836) eller uheldige betoningar (nr. 884). Unntaksvis synes forfatteren å ikke være helt enig med seg selv: ”Melodins mjukhet motsvarar inte textens allvarliga stämning. Rytmen . . . bidrar till att skapa en helhet av text och musik” (s. 169). Karlssons vurderinger er nyttige ikke minst for de som velger gudstjenestens salmer. Denne anmelder kunne likevel noen ganger ha ønsket en mer energisk (og noe mindre lojal) drøfting av og en mer kildekritisk tilnærming til det nye materialet.

Karlssons tekst synes ikke å ha vært gjenstand for redaksjonell behandling. Det kan også virke som korrekturlesingen av bind 4 har gått fort, og noen saklige feil har sneket seg inn. I artikkelen til nr. 715 heter det at denne norske salmen inngår i Landstads kirkesalmebok 1967. Denne salmeboken er fra 1869, og ”Jesus det eneste” kom med i Landstads *reviderte* salmebok av 1926. Om nr. 770 nevnes ikke at teksten bygger på en oldkirkelig bønn. At teksten til nr. 781 er av Augustin, er ukjent for undertegnede, og opplysningen finnes heller ikke i mitt eksemplar av *Den svenska psalmboken*. Det samme gjelder opplysningen om at melodien til nr. 751 er av Mozart. Finnes kanskje en original verkttittel og et Köchel-nummer? I nr. 766 ”Trosbekännelse” savner man en forklaring av hva som skiller denne salmen fra andre Credo-salmer. I nr. 879 sies at Ånden er hunkjønn (femininum) både på hebraisk (ja) og gresk (nei! pneuma er intetkjønn). Ordet «medarvinge» i nr. 740 savner en henvisning til Rom 8:17. Tilsvarende er similen «som en låga» i nr. 719 en klar referanse til Apg 2, og bare sekundært til Matt 3:11. Når en melodi er skrevet før teksten, som nr. 755, vil leseren gjerne få vite om den muligens er skrevet til en annen tekst. Melodier i 6/8 og 6/4-takt sies å gå i tretakt, selv om musikkteorien regner dem som todelte. (En annen sak er at de kan *oppleves* som tredelte.) At harmonikken er enkel når en melodi er besifret med rundt ti ulike akkorder, som i nr. 756, er ikke innlysende. Særlig når en melodi med syv ulike akkorder bestemmes som harmonisk avansert (nr. 792). Om nr. 913 sies at den

har ”flera tonartsfrämmande toner”, men den har kun én slik tone (b for a). De musikktekniske begrepene omfang og register brukes ikke alltid presist: Nr. 959 sies å ha et ”ovanligt lågt tonomfång”. Registeret er nok lavt, men omfanget er lite (se også ved nr. 824, 842, 882). En melodi med et omfang på en stor none – et relativt stort omfang – sies å ha et ”bekvämt tonomfång” (nr. 905). Meningen er vel at den ligger i et register som passer for fellessang. Sekvenser (transponerte gjentakelser) er ganske riktig til hjelp for innlæring av sanger, men nr. 872 har ingen sekvenser slik Karlsson hevder. Nr. 783 og 789 har sekvenser, men der er de ikke nevnt. I den bibelske salmen på nr. 962 heter det at ”omkvädets slutton slutar [sic] på ett A-durackord”, men det er *versene* som slutter slik. Selv om forfatteren ønsker å skrive for vanlige salmebrukere, synes jeg det er feil å si at en melodi veksler mellom dur og moll når den bare avlegger korte visitter i parallelltonearten eller slutter på dominanten (se nr. 904, 951). Derimot kommenteres ikke at nr. 880 faktisk begynner i d-moll og slutter i F-dur. (For denne anmelder kjennes det for øvrig uvant å se H-dur omtalt som B-dur og B-dur som Bess-dur, men jeg vet det er blitt vanlig i svensk sammenheng. Dog vil man vel ikke tale om Bachs messe i b-moll? Eller Tsjajkovskijs pianokonsert i bess-dur?) Å si om en melodi at den har ”enkla intervall men röstmässigt krävande tonsteg” (nr. 945) er jeg redd ingen kjenner seg opplyst av. Jeg vet heller ikke hva Karlsson mener med ”tydliga intervall” (nr. 835).

Litterære og musikalske paralleller eller inspirasjonskilder kunne Karlsson med fordel oftere gjort oppmerksom på. Selv ser jeg en sannsynlig inspirasjon til nr. 732 i den norske salmen ”Å leva, det er å elska”, mens melodien til nr. 745 kan minne om Evert Taubes sjømannsvalser. I nr. 798 hører vi en tydelig referanse til Sandell/Engelke: ”Du räknar mina huvudhår”. Tore Littmarcks ”Ett heligt arv är kyrkan” (nr. 922) fremstår som en parafrase over Stones ”The Church’s one foundation”.

Til slutt litt pirk: Nederst på s. 195 er de to fotnotene ombyttet. En kilde det ofte refereres til er ”I[nger] Selander 2008”. Men tittelen mangler i litteraturlisten.

Mine kritiske merknader til tross, føyer bind 4 seg med stolthet til

det ruvende kommentarverket med den treffende tittelen *Psalmernas väg*. Jeg gratulerer Karlsson, den øvrige redaksjon og alle svenske salmevenner med fullføringen!

Stig Wernø Holter

MARIE ROSENIUS

Spänning och samspel

En orientering i ecklesiologi och liturgi

Skellefteå: Artos och Norma, 2019. 219 s. ISBN 978-91-7777-094-7

Det övergripande syftet med Marie Rosenius nya bok är att främja kritisk analys och reflexion i forskning om kyrka och liturgi. Den har också ett mer specifikt ärende, nämligen att visa att ecklesiologisk forskning kan fungera som ”en kritisk resurs för kyrkan i dess strävan efter autenticitet” eller kort och gott som en ”kyrkans biktspegel” (s. 80). För Rosenius personligen är det vården om Svenska kyrkans väl som står i fokus och det är från Svenska kyrkans värld som de konkreta exemplen i boken är hämtade.

Den första halvan av boken består av två kapitel som vill erbjuda en orientering i ecklesiologi respektive liturgi. Kapitlen är i långa stycken tämligen rudimentära, som om de vore utdrag ur ett läromedel, vilket är något förbryllande med tanke på att boken i övrigt främst verkar vända sig till forskare. Det måste tyvärr också sägas att de läroboksmässiga avsnitten inte riktigt håller måttet. Genomgången av olika konfessioners kyrkouppfattning bygger till stor del på ett litet urval översikter av varierande karaktär och kvalitet. Det får bland annat till följd att reformert kyrkosyn endast behandlas som ett 1500-talsfenomen. Att den reformerta traditionen omfattar stora teologer som Karl Barth och globala fenomen som pentekostalism och megakyrkor nämns inte. Redogörelsen för olika kyrkosyner i Svenska kyrkan är även den tämligen grund, med undantag för avsnitten om folkkyrklighet, där det märks att författaren har bedrivit egen forskning.

Men det finns också ljuspunkter i de båda första kapitlen. Avsnit-

tet ”Ecklesiologiska aspekter” på s. 35–37 framhåller till exempel att en viss typ av kyrkosyn, exempelvis ”högkyrklig”, kan finnas i olika utformningar som kan karakteriseras med hjälp av skalorna exklusiv–inklusive, individualistisk–kollektiv, funktionell–substantiell och immanent–transcendent. Detta förefaller mig som ett utmärkt analysinstrument. Andra ljuspunkter återfinns i kapitlets avslutande delar, där den ömsesidiga påverkan mellan akademiska teorier och kyrklig praxis diskuteras och illustreras. Medvetenheten om denna påverkan och hur den kan ta sig uttryck behöver sannerligen öka; Rosenius bidrar med både tankeväckande exempel och kloka reflexioner.

Kapitel 3, ”Ecklesiologisk laboration”, är bokens clou. Enkelt uttryckt lånar Rosenius de fem ecklesiologiska modellerna från Avery Dulles klassiska verk *Models of the Church* och kombinerar dem med begreppen *thick* och *thin* hos den liturgiska teologen David Fagerberg. Resultatet blir ett överraskande kraftfullt analysverktyg, både i sin teoretiska gestalt och när det tillämpas på aktuell kyrklig praxis. Dulles fem modeller beskriver som bekant kyrkan som institution, gemenskap, sakrament, budbärare och tjänare. Begreppen *thin* och *thick* är lånade från antropologin men används av Fagerberg om en ytlig respektive djup förståelse av gudstjänst: antingen som en serie moment i en agenda eller som ett skede som speglar en komplex andlig verklighet, där kyrkan blir till genom delaktighet i Kristi himmelska liturgi. Kombinerar man begreppen visar det sig att var och en av Dulles modeller kan tolkas på ett ”tunt” eller ett ”tjockt” sätt: institutionen kan förstås enbart som en rationell organisation *eller* som en organisk enhet där formen växer fram ur identiteten som Kristi kropp; gemenskapen kan förstås som horisontell och individorienterad *eller* som en andlig gemenskap i Kristus; kyrkan som sakrament kan förstås som en prästkyrka för de utvalda *eller* som ett frälsningens tecken för världen; kyrkan som budbärare kan förstås som en medial aktör bland andra *eller* som en förmedlare av nåd genom Ordet; och kyrkan som tjänare kan förstås som en tillhandahållare av religiös och social service *eller* som ett diakonalt redskap för Guds kärlek. De fem modellerna blir på detta vis tio:

fem dåliga och fem goda. Rosenius exemplifierar var och en av dem med glimtar från aktuell kyrklig praxis, varvid det tyvärr (men inte oväntat) visar sig att nutida attityder och arbetssätt inom Svenska kyrkan ofta är av det ”tunna” slaget.

I ett andra steg tillämpar Rosenius de tio modellerna mer specifikt på olika slags liturgisk praxis, med likartat resultat: god och dålig praxis separeras och vanligt förekommande gudstjänstformer visar sig ofta vara bristfälliga. Men hon stannar inte där. Teoretiskt och med exempel visar hon att de olika sätten att betrakta liturgi uppmuntrar till olika slags forskning som i sin tur tenderar att befästa det synsätt som forskningen utgick ifrån. Med en ”tunn” syn på kyrkan som institution, till exempel, tenderar liturgi att framstå som en rigid ordning reglerad av kyrkoledningen och vidmakthållen av prästen, vilket i sin tur driver fram kvantitativa studier som mäter effektivitet (s. 145–146).

Det ligger i sakens natur att analyser som dessa, som sorterar verkligheten i ett antal på förväg uppgjorda modeller, tenderar att bli grovhuggna. Men de har det goda med sig att de fäster blicken på förhållanden och sammanhang som annars hade kunnat passera obemärkta. Den brist jag ser i detta kapitel är av ett annat slag, nämligen att den teologiska reflexionen är outvecklad. De antropologiska begreppen *thick* och *thin*, som är en grundbult i Rosenius resonemang, används av Fagerberg för att han med hjälp av *thick* vill driva en sakramental kyrkosyn: kyrkan är verklig Kristi närvaro i världen och förmedlar det som den med sina strukturer och riter symboliserar. Då denna syn spelar en så avgörande roll i boken hade den behövt motiveras och förklaras. 1900-talets viktigaste ecklesiologiska dokument, *Lumen gentium*, finns lätt tillgängligt, liksom Peter Bexells avhandling *Kyrkan som sakrament* (1997). Hade Rosenius gjort bruk av åtminstone dem, hade inte tyngden av hennes laboration behövt vila på David Fagerberg, en enskild forskare vars åsikter inte är mer värda än någon annans.

Om *Spänning och samspel* lider av en viss brist på inläsning och forskningsanknytning är den å andra sidan en synnerligen kreativ bok. De analysredskap den erbjuder är kraftfulla och dess insikter

om samspelet mellan forskning och kyrkoliv högst angelägna. Under kommande år blir den nyttig läsning inte minst för doktorander inom systematisk och praktisk teologi. Vem vet, kanske kan delar av den faktiskt också fungera som en biktspegel, inte bara för Svenska kyrkan utan också för andra kyrkor i Sverige.

Stephan Borgehammar

JENNY EHNBERG OCH CECILIA NAHNFELDT (RED.)

Samhällsteologi

Forskning i skärningspunkten mellan akademi, samhälle och kyrka

Stockholm: Verbum, 2019. 270 s. ISBN 978-91-526-3803-3

I *Samhällsteologi. Forskning i skärningspunkten mellan akademi, samhälle och kyrka* bidrar forskare med bakgrund i framförallt olika teologiska forskningsämnen, nu knutna till Svenska kyrkans enhet för forskning och analys, till betydelsen av ”samhällsteologi”. I grunden för antologin finns en diskussion kring kyrka i samhället som pågått under lång tid, särskilt inom teologins forskningsfält.

Jag kommer att tänka på en artikel av forskaren Maria Södling som i ”Ingen kvinna synes än. En historia om kvinnliga präster” (i *Äntligen stod hon i predikstolen! Historiskt vägval 1958*, Verbum, 2008) synliggör en verklighetsbeskrivning ”där kvinnorörelse ställs mot kyrka, politisk jämställdhet mot kyrklig teologi”. Sammanhanget för Maria Södlings text är en granskning av det band om 1900-talets kyrkohistoria i serien *Sveriges kyrkohistoria* som gavs ut kring millennieskiftet 2000 av Svenska kyrkans forskningsavdelning (föregångare till den forskningsenhet som nu bidrar med antologin om samhällsteologi). Maria Södling konstaterar att framställningen om 1900-talets kyrkohistoria utgår från en motsättning mellan jämställdhet och teologi, mellan stat och kyrka. Därför blir till exempel kvinnorörelsernas engagemang för kvinnors tjänst i kyrkan, enligt den verklighetssyn som Maria Södling kritiserar, en rörelse och röster på en annan planhalva än där kyrkan befinner sig.

Antologin om samhällsteologi kan sägas inta en annan position

än det kyrkohistoriska bandet om 1900-talet från millennieskiftet. Men det är inte en entydig hållning. Ambivalensen märks redan om man läser samman antologins undertitel "akademi, samhälle och kyrka" och den sammanfattande programförklaringen om "teologins sammanflätning med samhället", vilket uttolkas som att teologi, religion och samhälle präglar varandra, i historisk tid och i nutid. En programförklaring som till skillnad från underrubriken alltså inte särskiljer kyrka och samhälle från varandra. Jag uppfattar att det bland annat är kring denna ambivalens som antologins olika bidrag kretsar. I förlängningen framträder dels en vilja att argumentera för teologins särskilda bidrag i samhället, och dels att hävda relevansen av forskning som bedrivs inom ramen för en forskningsenhet i ett religiöst samfund.

Schematiskt beskrivet innehåller antologin följande bidrag. Urban Claessons artikel "Lutherska begrepp och nordisk samhällsteologi" om den evangelisk-lutherska traditionens samhällspåverkan. Urban Claesson utgår från en religionsvetenskaplig position och framhåller att de nordiska länderna är ett unikt område för att belysa luthersk tanketraditions påverkan på samhällsutvecklingen där motivation om mening och människovärde i samhället inte sällan kommer från luthersk trostradition. Cecilia Nahnfeldt tar i "Samhällsinvolverande teologi – Emilia Fogelklou om *Hat och människomekanisering*" sin utgångspunkt i texter av 1900-talsteologen Emilia Fogelklou och argumenterar för ett kritiskt samhällsteologiskt förhållningssätt i mötet mellan kristen tro, samhälle och akademi. Cecilia Nahnfeldt menar att trossamfundens samhällsengagemang är mer komplexa än vad ekonomiska och politiska ingångar gör gällande. Teologiska motiv hos Emilia Fogelklou exemplifierar hur teologi kan bidra till att skapa en humanistisk samhällsvision. Artikeln "Nation, stat och världsmedborgarskap – samhällsteologisk vision och verklighet" av Elisabeth Gerle utgår från debatter i samtiden om nation och mänskliga rättigheter. Elisabeth Gerle diskuterar teman hos Martin Luther som kan fungera som konstruktiva bidrag i en diskussion om tillhörigheten till en global värld och med lokal förankring. Jenny Ehnberg skriver om "Svenska värderingar". Hon argumenterar

för en luthersk politisk etik som är en del av samhällsdebatten och som förmår vara samhällskritisk. Bidraget ”Gräns och delaktighet i migrationens tid – kulturteoretiska och teologiska perspektiv” av Michael Nausner ger en överblick om offentlig teologi som utgångspunkt för samhällsteologi. Han tecknar en migrationsteologi, där frågeställningar om delaktighet och gränser särskilt hamnar i blickpunkten, och hävdar att kulturella skillnader inte egentligen är problematiska utan mer kan ses som förutsättningar för delaktighet. Näraliggande betydelsen av delaktighet hör diskussioner om makt. Det är fokus i Kristina Helgesson Kjellins artikel ”Makt, maktlöshet och den personliga trons kraft” som har en antropologisk ingång. Hon analyserar fyra individers livserfarenheter och lyfter fram olika maktpositioner, från ett makroperspektiv i samhällskroppen till individens mikrosammanhang. En grundläggande tes är betydelsen av teologins fäste i människors livsvillkor. Jonas Ideström diskuterar i ”Vi är på samma plats – samhällsteologi i praktiken” ett av grundbegreppen i antologin – vad som utmärker samtida västerländska föreställningar om ”samhället”. Han undersöker därefter ett specifikt sammanhang, en kommun som 2015 tillsammans med Svenska kyrkan på orten drev ett boende för flyktingar. Fram träder en bild av ”det religiösa” i form av tro, tradition och praktiker i sitt samhälle. Det sista bidraget ”Sakraliserad sexualitet? – om bruket av religiösa traditioner i *Nymphomaniac*” undersöker bruket av religiösa traditioner i Lars von Triers film. Mikael Larsson utgår från Judith Butlers tänkande om förändring och upprepning där upprepning kan innebära att något traumatiskt återupplevs men kan också leda till att det upplevda förstås på ett nytt sätt. Antologin inleds med förord av Thomas Hylland Eriksen och en introduktionsartikel av författarna Jenny Ehnberg och Cecilia Nahnfeldt, vilka också bidrar med en avslutande reflektion med förslag till fortsatt diskussion.

Ambivalensen i diskussionen som jag stannade vid inledningsvis fångas väl i den fråga Mikael Larsson ställer om Lars von Triers film: är filmen en sakralisering av tillvaron eller ett förytligande av religionen? Svaret beror på den svarandes position, och värderingar

om religion, akademi och samhälle. En tolkningsnyckel är Jonas Ideströms diskussion utifrån forskaren Bruno Latour som talar om spänningen mellan föreställningar *om* samhället, och samhället *så som det framträder*. Med den spänningen i bakgrunden utkristalliserar Jonas Ideström vad han ser som några möjliga betydelser av "samhällsteologi": 1) teologiska föreställningar om samhället, 2) implicita eller explicita föreställningar i samhället och 3) samhällsrelevant teologi. Den hållning han förespråkar och som jag ser som bärande i antologin är en tolkningsprocess som innefattar samtliga tre betydelser, för att utarbeta teologiska samhällsmodeller som är konstruktiva.

Det är en rik antologi som forskningsenheten i Svenska kyrkan presenterar, där flera av artiklarna pekar mot kommande forskningsuppgifter. Ändå saknar jag, trots att det finns flera lovande ansatser som Jenny Ehnbergs politiska etik, bidrag som hade gått längre med ett konstruktivt bidrag där Svenska kyrkans forskningsenhet vågar ta plats som en profilerad teologisk samhällsröst.

Boel Hössjer Sundman

NETE HELENE ENNGAARD OCH RASMUS NØJGAARD (RED.)

Tradition og fornyelse

Teologiske perspektiver på gudstjeneste og liturgi

København: Eksistensen, 2018. 295 s. ISBN 978-87-410-0164-7

Tradition og fornyelse är en samlingsvolym över aktuella danska gudstjänstundersökningar och teologisk forskning, ur såväl ett praktiskt som teoretiskt perspektiv, med tyngdpunkt på det själländska kyrkolivet. Boken kan ses som en ögonblicksbild av främst högmässans och dopets liturgi, tradition och förnyelse i den danska folkkyrkan och speglar hur empiri och teologisk reflexion behöver mötas – för både traditionens och förnyelsens skull.

Inledningsvis refereras till tre undersökningar, som utgör nästan två tredjedelar av boken. Dessa återfinns i sin helhet på respektive stifts samt Center for Kirkeforsknings hemsidor. Undersökningen

Gudstjenestelivet i Københavns stift genomfördes 2013 av stiftets utskott för gudstjänst och psalmer, genom enkäter till stiftets präster och organister. Frågorna handlade om den liturgiska praktiken i högmässan, men även om alternativa gudstjänstformer. En sådan undersökning har inte tidigare genomförts på stiftsnivå i Danmark.

Undersökningen *Højmessen set fra kirkebænken*, från Frederiksberg kontrakt i 2015, jämför högmässor med dop i fyra kyrkor med olika liturgisk profil och praktik och genomfördes av Center for Kirkeforskning vid Teologiska fakulteten i Köpenhamn, finansierad av kontraktet. Undersökningen består av intervjuer med gudstjänstfirare, både regelbundna besökare och tillfälliga i form av dopgäster.

Undersökningen *Højmesse og dåb* jämför gudstjänstfirares upplevelse av den liturgiska praktiken vid högmässa och dop i fem utvalda kyrkor i Helsingørs stift och genomfördes av Center for Kirkeforskning vid Teologiska fakulteten i Köpenhamn, dock finansierad av stiftsrådet. Undersökningen bestod såväl av enkäter till stiftets präster om hur de arbetade liturgiskt med högmässan och dop, som intervjuer med regelbundna gudstjänstfirare och dopföräldrar.

Härefter finns sju kompletterande artiklar, med perspektiv från såväl sociologi som praktisk teologi. Författarna är med ett undantag knutna till Köpenhamn, och främst universitetet, där de systematiska teologerna skrivit fyra av artiklarna. De som bidragit är Hans Raun Iversen med en introduktion till den nuvarande kyrkosociologiska forskningen, Karen Marie Leth-Nissen om folkkyrkans sociala kapital i mötet med dess medlemmar, Nils Holger Petersen om psalmmässan, Jette Bendixen Rønkilde om bön som estetik i liturgin, Marlene Ringgaard Lorensen om predikan och liturgins spänningsfält, Ulla Morre Bidstrup om dop inomhus utanför högmässan, och Bent Flemming Nielsen om de tre danska nattvardsritualerna. I boken möts alltså empiri, praktik och systematik, som redaktörerna själva kallar en ”teoretisk och metodisk mosaik”, där olika perspektiv ”vecklar in sig och fördjupar varandra” (s. 14). Alla som bidragit är eniga om att tradition och förnyelse inte är varandras motsättningar utan varandras förutsättningar och en reformatorisk kyrkas

oomtvistliga villkor. I dessa skärningspunkter möts kyrkans och samhällets olika roller, där kyrkan måste vara trygg i sin bekännelse samtidigt som hon förmedlar evangeliet på ett språk som nutidens människor förstår.

Vad skiljer sig mellan en dansk och en svensk gudstjänst? Mer än vi kanske tror. Den nuvarande danska gudstjänstordningen är från 1992 (tidigare ritual 1912, 1685) och återknöt till äldre kyrklig tradition med *ordo* och nattvardsfirande. I Danmark är det lika vanligt att använda hela *ordo*, åtminstone inte i den allmänkyrkliga form vi är vana vid i Sverige. Inte sällan är det sjungna ledet utbytt mot en psalm. Vanligast är att utesluta Kyrie och Gloria, men även att korta Agnus Dei (ofta DDS 439, 3 v., till bara en vers, s. 25). Detta är anmärkningsvärt i en kyrka som annars alltid sjunger samtliga psalmverser. Det är inte heller lika vanligt att läsa både GT, NT och evangelium, men det kan bero på att man väljer färre läsningar då det är dop i högmässan, vilket är vanligt i Danmark och därmed sker i en majoritet av en församlings högmässor.

Det är inte lika vanligt att lekmän deltar som textläsare (37 % i undersökningen, s. 24), trots att man anser att det ger ett utökad engagemang och ger variation. Risken för nervositet hos den som läser, liksom otydligt tal, kan riskera att lyssnarna missar textens poänger. Man ser behovet men få erbjuder textläsningskurser, eller ser fördelarna med att ha samma läsare återkommande, vilken ovillkorligen får samma erfarenhet och trygghet som präster m.fl. Däremot är det vanligare att prästerna predikar från predikstolen, åtminstone i högmässan och utifrån ett färdigt manus.

Växelsång, som i sjungna svar mellan präst och församling, är vanligare, till exempel i samband med textläsningar, men det riskerar att vara enbart körsångare som deltar, varför en del församlingar väljer bort växelsången, då den anses vara passiviserande på församlingssången (s. 23).

Det är som nämnt betydligt vanligare med dop i högmässan (lördagsdop är relativt nytt). Det påverkar formen för nattvardsutdelandet, där en del förespråkar den i Danmark ovanligare formen med gående nattvard (s. 26), eftersom nattvarden delar församlingen i dem

som deltar och dem som avstår. Detta problem är nutida, eftersom man fram till 1948 endast deltog i nattvarden om man hade anmält sig och avlagt skriftermål. En del gick alltså hem efter predikan då nattvardsfirandet inleddes. Nu är alla kvar och kan delta, men väljer att inte delta, vilket ger anledning till reflektion (s. 27).

Nattvard kan firas enligt tre olika nattvardsritual. Friheten är dock stor, hela 44 % svarar att de avviker från den föreskrivna ordningen genom att utesluta Herrens bön (här, för att slippa dubbling från dopordningen), utesluta inledningen av nattvardsbönen, eller använda en egen ”nudansk” version av instiftelseorden (s. 25). Nattvardsbön A är lutherskt inspirerat, inleds ”Kära Kristi vänner” och var det enda ritualen fram till 1912 i danska Folkekirken. Nattvardsbön B infördes 1912 och inleds med *Sursum corda*: ”Upplyft era hjärtan.” Nattvardsbön C från 1992 inleds ”I kör med alla änglar” och sägs likna den eukaristiska traditionen mest. I undersökningen använder flest församlingar denna version, förmodligen på grund av dess poetiska och skapelseteologiska språk (s. 26).

Dopet skiljer sig genom frågor till dopföräldrarna om ett eventuellt tidigare dop (för att hindra omdop, frågan gäller alltså nöddop eller hemdop, där tidigare försöksordningar medgav frågan: Är barnet redan döpt?), varför det finns ordningar inte bara för dop i gudstjänst, och nöddop, utan också ”Fremstilling i kirken af døbte børn” med ett tillkännagivande och bön. Även momentet abrenuntiation, frågan om avsägelse av djävulen som alltid inleder trosbekännelsen, är annorlunda än i Sverige. I dopet ställs alla leden, den inledande avsägelsen och de tre trosartiklarna, som frågor vilka ska besvaras jakande av faddrarna.

Utöver högmässorna firas ett antal andra gudstjänstformer i Danmark. Flera är förstås samma som i Sverige, men några undantag som är värda att nämna finns: det som kallas fyraftensgudstjeneste (kanske *after work* på ”svenska”) samt sånggudstjänster i en tradition där allsång, fællessang, är stark, påverkad av Grundtvig och Højskolesangbogen (morgonsang/aftensang/babysalmesang).

Vad gäller musikens plats i kyrkan intar psalmerna förstås en särställning. En dansk högmässa innehåller fler psalmer än en svensk,

det räcker att titta på psalmtavlan. Av artiklarna fastnade jag, föga oväntat, för Nils Holger Petersens om *Luther, Laub og salmemessen i det 21. Århundrede*. Den visar hur musikern Thomas Laub reformerade den danska gudstjänstmusiken med stöd av Luther (och Grundtvig, vars psalmer fick Laub m.fl. att kraftigt utöka komponerandet av koraler). Just eftersom Folkekirken har behållt en luthersk tradition, där hela ordinariet har kunnat ersättas av psalmer, har psalmvalet i mässan kommit att prägla det danska gudstjänstlivet och psalmbokens ställning.

Laubs kyrkomusikaliska och teologiska tankar kom att dominera det danska gudstjänstlivet under 1900-talets första halva. I danska församlingar finns oftast betalda körsångare, som har en försångarroll i gudstjänsten. Då jag jämfört danska och svenska psalmer har jag ofta noterat att danska psalmboken väljer en högre tonart, ändå sjunger många med! I bänkarna hör jag oftare danska kvinnor oktava ner.

Efter Grundtvig stod psalmskrivandet stilla, men från 1970-talet ökade psalmförfattandet igen. När *Kirkesangbogen* skulle ges ut, registrerades fler än 16 000 nya psalmer skrivna under de föregående fyrtio åren (s. 34). Petersen visar hur det fria psalmvalet från 1808 har medverkat till en löpande förnyelse och variation av gudstjänsten, såväl språkligt, poetiskt som musikaliskt. Frågan är, enligt Petersen, om psalmmässan i sin nuvarande form med alla möjliga psalmval ändå är tillräcklig för att den moderna människan ska kunna fira en gudstjänst som känns relevant för hennes tvivel och längtan? Det är en adekvat fråga i en kyrka som hellre ger ut sångböcker som tillägg (utöver den omfattande *Kirkesangbogen* med 229 sånger kom nästan samtidigt 100 *salmer* på på förlaget Eksistensen) än radikalt förnyar psalmboken, vilket alltså inte gjordes 2002. Men så är nog också begreppet psalm om möjligt ännu smalare än i Sverige.

I dessa särskilda tider vill jag också nämna artikeln som utgår från begreppet *Churching alone*, vilket nog kan vara något vi kommer att fördjupa oss i efter att det gemensamma gudstjänstlivet legat helt nere under Coronakarantänen. Hur ska vi framöver få människor att förstå poängen med gemensamt gudstjänstfirande, när det går

att söka upp gudstjänst enskilt när det passar? Kanske är gemensam psalmsång en sådan nyckel? Så tänker i alla fall denna hymnologiskt intresserade församlingspräst.

Sofija Pedersen Videke

DAVID HELLHOLM OCH DIETER SÄNGER (RED.)

The Eucharist – Its Origins and Contexts

Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship in Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 376).

Tübingen: Mohr Siebeck, 2017. 2199 s. (tre band) ISBN 978-31-615-6222-8

RISTO URO, JULIETTE J. DAY, RICHARD E. DEMARIS
OCH RIKARD ROITTO (RED.)

The Oxford Handbook of Early Christian Ritual

Oxford: Oxford University Press, 2019. 713 s. ISBN 978-01-9874-787-1

Det är naturligtvis omöjligt att göra rättvisa åt närmare 3000 sidor om förståelsen av riter – och särskilt eukaristin – i den tidiga kyrkan. Båda dessa tegelstenar, *The Oxford Handbook of Early Christian Ritual* å ena sidan, och *The Eucharist – Its Origins and Contexts* å den andra, tecknar en komplex och mångsidig bild av kristendomen i senantiken som speglar en specialisering och diversifiering av studiet av denna tid som gör det svårt att behålla överblicken, även för den som studerar båda verken noggrant. Det är svårt att dra generella slutsatser när det är så mycket konkret forskning som visas upp och det kommer att vara få som vill läsa båda dessa band i sin helhet. Men det vore samtidigt olyckligt om de praktiskt intresserade teologerna vid akademien, och utanför den, inte tog hänsyn till den rikedom av perspektiv som presenteras här. En recension kan vara ett sätt att hjälpa en sådan läsare att förstå *hur* verken kan användas, samtidigt som också några av motiven i böckerna diskuteras.

Det första som bör betonas är att båda böckerna är koncipierade i en nordisk, akademisk miljö i samtal med den internationella

forskningen, framför allt engelsk- och tyskspråkig. Intresse och kompetens rörande tidigkristna ritualer och eukaristins ursprung finns alltså i den skandinaviska kontexten. Den som är intresserad av kyrkliga bruk i andra tider, eller i nutiden, kan finna goda samtalspartner här.

Generellt sett håller båda publikationerna hög kvalitet. De som skriver behandlar sådant som de kan och de placerar sig i de flesta fall säkert i forskningssamtalet. Flera välkända namn dyker upp och några forskare syns i båda volymerna. Båda skrifterna lämpar sig alltså väl för ett forskningsbibliotek, men frågan är vem som också vill hålla dem i handen? Trots att båda är handböcker, eller översiktsverk, har de ändå rätt olika karaktär och därmed olika användningsområden. En avgörande skillnad är längden på artiklarna. Medan flertalet artiklar i *The Eucharist* är långa forskningsartiklar är deras motsvarighet i *The Oxford Handbook* mer kortfattade introduktionsartiklar med hjälpsamma förslag på fördjupning. Man ska nog akta sig för att be uppsatsstudenter att kika lite på *The Eucharist* (om de inte redan har väldigt väl avgränsade ämnen), eftersom risken är att de aldrig mer kommer ut, utan går vilse bland en mångfald av noggranna resonemang och välavvägda slutsatser om en uppsjö av ämnen. Handboken om tidigkristna ritualer lämpar sig bättre för den som behöver en kortfattad introduktion, och kanske lite inspiration, till ett uppsatsämne.

I det stora hela ger den i sammanhanget 700 sidor korta boken, *The Oxford Handbook of Early Christian Ritual*, inblick i fyra olika fält som med fördel kan relateras till varandra. Om andra böcker om tidigkristen liturgi gärna börjar i Bibeln och vandrar vidare till kyrkofäderna har detta verk större ambitioner, som dels består i att ge andra metodiska ingångar till ämnet och dels i att teckna en bredare kontext. Så före de två delarna som beskriver den tidigaste tiden ("Nascent Christianity") och den senare utvecklingen ("The Ancient Church") finns först en del som handlar om ritteori och sedan en annan som beskriver religiös rit i en antik och senantik kontext. Det är den första delen som anger riktningen för hela boken. Det intresse för riter och religiös praktik som under 1900-talet har växt sig

allt starkare, bland annat i en reaktion mot teologisk och filosofisk betoning på tankestrukturer, argumentationsnivåer och språkspel, har givit upphov till olika teorier som beskrivs översiktligt i de första kapitlen. Inte minst lyfter boken kognitiva metoder som ett särskilt bidrag till ritforskningen. Genom att förankra riterna i människans kognition (som också är kroppslig) får de en allmänmänsklig dimension som går att undersöka. Som jag har skrivit i en längre anmälan av samma bok (i *Patristica Nordica Annuarium* 34) finns det i handboken en fruktbar spänning mellan dessa nya metoder och den kritiska teorin. Den första delens artiklar, som alltså redogör för teorier, kan med fördel läsas även av den som inte har ett särskilt intresse av den tidiga kyrkan. Baksidan av samma mynt är dock att de inte tillräckligt ger redskap att tillämpa teorierna på ett historiskt, textbaserat material. Sammantaget skapar dock denna del, och den efterföljande delen om antika riter, en spännande dialog med de framväxande kristna riterna. Den som exempelvis skulle vilja studera "nattvarden" kan börja läsa om matfördelning från ett rituellt perspektiv i Barry Stephensons kapitel om "Ritual as Action, Performance, and Practice" (s. 33–35), fortsätta med beskrivningen av "Communal Meals" under romersk kejsartid i en artikel av Richard S. Ascough, följa upp det med ett kapitel om tidigkristna "Meal Practices" av Vojtěch Kaše och till sist se på ett kapitel om "Eucharistic Practices" av Lizette Larson-Miller. Om man inte är nöjd kan man komplettera med kapitel i de tre första delarna som på olika plan behandlar offer (kap. 6, 16 och 26). Sammantaget skapas ett samspel mellan de fyra olika perspektiven som kan ge distans till det självklara och nycklar till nya sätt att tolka till synes välkända riter, som såväl en etablerad forskare i ett närliggande fält som en student kan dra nytta av.

Nu till överraskningen: recensionens andra tegelsten, som fyller över 2000 sidor, består inte av bara ett utan av tre band. Liksom föregångaren, det lika stora verket om dopet, är David Hellholm en av initiativtagarna för detta projekt, som också inleddes med två på varandra följande konferenser där alla bidrag diskuterades. Drygt hälften av artiklarna är skrivna på engelska och resten på tyska. I det

första bandet behandlas bibliska och andra judiska tolkningar av måltider, i det andra patristiska perspektiv på eukaristin och i det tredje främre-orientaliska och grekisk-romerska betraktelsesätt på olika bordsskick. Verket är encyklopediskt till sin karaktär. Lejonparten av bidragen beskriver en grupp historiska källor som kommer från samma bakgrund eller författare, på ett huvudsakligen kompetent, ja, ofta intrikat sätt, i ljuset av den senaste forskningen. På bokryggen beskrivs verket som tvärvetenskapligt, men det faktum att forskare kommer från olika discipliner skapar inte nödvändigtvis en dialog mellan deras analyser och framställningsätt. Eftersom en sådan mängd perspektiv redovisas hade jag exempelvis önskat mig en mer utförlig författarpresentation på slutet för att lättare kunna avgöra från vilka ämnestraditioner forskarna kommer. Vissa artiklar driver en tydlig egen linje medan andra är summerande och några är rena kataloger. I den andra, patristiska delen är metoden huvudsakligen teologisk textanalys och strukturen kronologisk. För den teologiskt intresserade är artiklarna om Efraim Syriern och Gregorios av Nyssa särskilt intressanta. För den som hellre vill ha ett alternativt synsätt finns bidrag om mysteriereligioner, manikéer, mandéer och valentinianer. I den tredje, tjockaste delen blandas bidrag som behandlar social verklighet och skrivna diskurser om vartannat, och även de kronologiska principerna är satta ur spel, när grekiskt, romerskt och kristet går omlott. Det är svårt att kritisera denna brokighet, men det vill till att man vet vad man söker för att finna det.

Det första bandet är det mest intressanta, eftersom det finns gemensamma frågeställningar som skapar en viss synergi mellan bidragen, och ibland till och med debatt. Det gäller inte minst sökandet efter den socialhistoriska bakgrunden till den första eukaristin, den "sista måltiden", som den beskrivs i Nya testamentet. Men är instiftelseberättelserna främst biografiska, liturgiska eller aitiologiska? Där om tvista de lärde. Flera artiklar bidrar med dekonstruktioner av tidigare försök att finna en enkel kontext till måltiden Jesus firade med sina lärjungar. I tre kapitel om Dödahavsrollarna, exempelvis, skissas istället vad som verkar vara en väldigt annorlunda verklighet än Jesu judiska sammanhang. I en fascinerande omläsning av det

arkeologiska materialet vänder sig Jodi Magness mot den gängse uppfattningen att Qumrangemenskapen inte skulle ha offerat djur, och argumenterar istället för att de hade ett offeraltare och följde offerlagarna i Leviticus och Deuteronomium, eftersom de såg sig som Israels folk under ökenvandringen.

Men vad innebar det egentligen att ”äta påsken” som både Matteus och Markus säger när de beskriver Jesu sista måltid med lärjungarna? Här följer några av bokens författare den traditionella linjen att Jesus firade en judisk påskmåltid med motiv från uttåget från Egypten, medan andra, exempelvis Clemens Leonhard, argumenterar starkt för att den gängse tolkningen bygger på senare judiska traditioner – ja, till och med högmedeltida rabbiniska traditioner – som vi inte får läsa in i det första århundradet, för vilket källäget är svagt eller rentav obefintligt. Påskfirandet på Jesu tid, föreslår Leonhard, var snarare en tempelrit under en pilgrimsfest, där man också åt tillsammans, än en specifik åminnelse av Exodus. Samstämmigheten mellan den judiska sabbatsmåltiden och den kristna eukaristin beror snarare på ett senare ömsesidigt inflytande, och på konkurrens traditionerna emellan när de börjar bli distinkta från varandra.

Om inte alla följer Leonhard, så pekar hans resonemang ändå mot huvudlinjen i bokens rekonstruktioner av eukaristin: att läsa den i ljuset av samtida grekisk-romersk måltidspraxis, särskilt sådan som förekom i olika slags föreningar. Detta är inte ett försök att fränkänna tidigkristna traditioners judiska hemvist, utan snarare en del av ett försök att kontextualisera den samtida judendomen inom denna breda ram, vilket exempelvis Jutta Leonhardt-Balzer gör i sin tolkning av Filon och Josefus. En måltid hade en huvudrätt och en efterrätt, vilka traditionellt åtskiljdes av ett libationsoffer. En tackbön före huvudrätten, som var brödbaserad, och ännu en över en bågare vin på libationsoffrets plats, speglar eukaristins struktur. Det var under efterrätten, symposiet, som de gemenskapsfrämjande festligheterna tog plats: vin, sång och filosofiska samtal. Men det var också här som social differentiering kunde ske mellan dem som fick ligga till bords, dem som fick sitta och dem som fick stå, varför Paulus vänder sig mot dem som nyttjar måltiden för att markera sin

egen status. Samtidigt som detta festmåltidsperspektiv på många sätt är övertygande saknas en övergripande diskussion av den samtida judendomen, med dess synagogor både i landet och i diasporan, i ljuset av föreningsväsendet (vilket också anmärks i bokens inledande kapitel av teologen Ulrich Körtner, s. 17).

I den efterföljande boken, vilken behandlar den fortsatta utvecklingen, görs inte motsvarande försök till sociala kontextualiseringar av eukaristin såsom den utvecklas till en kultisk rit (som flera beskriver i termer av "realpresens"). Andrew McGowan argumenterar visserligen för att vi inte alltid måste se tidigkristna eukaristifranden som åminnelser av Jesu sista måltid, utan också fortsatt bör läsa den mångfald som omvittnas ("ascetic Eucharists" med vatten och bröd) i ljuset av grekisk-romersk måltidskultur. Men vad händer sedan, när eukaristin blir något egenartat (*sui generis*, s. 842)? Är eukaristin fortfarande ett "Sacred Meal", som undertiteln till flerbandsverket säger, eller något annat som kanske har mer med offentlig kult och offer att göra än med måltid? Här förs inte diskussionen vidare, och även om arkeologiska perspektiv företräds så fattas en beskrivning av det senantika kyrkorummets arkeologi utifrån dessa frågor.

Det kan tyckas snålt att försöka identifiera det som lyser med sin frånvaro i en volym av detta omfång, med så många välskrivna bidrag från olika forskningshorisonter. Men det beror på att man blir varse att mångfalden var mycket större än den som kan beskrivas i handböcker som dessa. Och att det som behövs vid sidan av fler närläsningar av konkreta källor är analyser och synteser som klargör historiska kontexter, såsom den grekisk-romerska måltiden, men också de frågor som levande gemenskaper ställer till materialet.

Andreas Westergren

CARL SJÖGREN

Kyrkan lovsjunger

En bok om gudstjänstens och musikens teologi

Skelefteå: Artos, 2019. 99 s. ISBN 978-91-7777-082-4

Varje författare bör få rätten att bedömas på egna grunder, snarare än att jämföras exempelvis med sina föräldrar. Men det finns fall då undantag tycks helt naturliga. Som Carl Sjögren här själv konstaterar är fadern Per-Olofs Kyrkans lovsång från 1974 ”en gedigen faktagenomgång av mässans historik och byggstenar, symbolik, musik och innehåll”. Denna bok är dessutom en riktig klassiker, som faktiskt ännu ibland används som grundbok i liturgik med svenskkyrklig prägel.

Sonen har givit ut ett häfte med snarlik titel, med tydlig anknytning i tematik, men med en betydligt mindre ”gedigen faktagenomgång”. I elva kapitel och en kortare avslutning presenteras egna reflektioner kring olika ämnen inom vad han kallar gudstjänstens respektive musikens teologi. Stilen är rapp och korthuggen, med en tydlig smak av muntligt föredrag – kanske bygger texten på manus från anföranden vid församlingsaftnar eller liknande? Det ska sägas att två av kapitlen bryter av från det personligt hållna. Läsaren möter dels en översättning av en kommenterad högmässaagenda från klostret Solesmes samt en höjdpunkt där Sjögren samlat in intressanta liturgiska erfarenheter från församlingsbor.

För övrigt ger boken nedslag i diverse specifika ämnesområden. Vi får veta att en allmänkyrklig liturgi i BEM-dokumentets anda är ett viktigt kriterium för Sjögren. Ett kapitel innehåller en ”checklista” för hur ”det fysiska” i mässan kan gestaltas. Författaren deltog i arbetet med Svenska kyrkans handbok av 2017 och bemöter även olika typer av kritiska perspektiv på denna. Här får vi tyvärr inte veta så mycket av hur handboken svarar mot begreppet gudstjänstens teologi. Däremot får vi veta att det var tillåtet att inta en kritisk hållning mot tidigare versioner av handboken men att enbart kritik ”framvuxen i kärlek och omsorg till kyrkan” kan tas på allvar. Detta tycks vara ett mycket elastiskt och praktiskt kriterium, men verkar inbjuda till en exkluderande kyrkosyn.

I avsnittet om (kyrko-)musik uttolkar Sjögren begreppet sakrament med hjälp av bilden att musikutövning kräver en fullständig inlevelse i tiden, en sammansmältning av människan med något utöver henne själv. Kortare reflektioner över mässan som ”musiksatt”, kring psalmer och den gregorianska sångtraditionen i Solesmes avslutar genomgången.

Boken sägs vara skriven för den ”vanliga gudstjänstfiraren och den vanliga kyrkomusikern”. Huruvida den når denna målgrupp berör på hur stort intresset är för Sjögrens starkt personliga stil. Här råder inga större tveksamheter. Till exempel döms hela perioden av liturgisk försöksverksamhet och temamässor i Svenska kyrkan under slutet av 1900-talet ut i de skarpaste ordalag. Falsk blygsamhet är inte heller närvarande: Kyrkomusikerna ges många måstrande förmaningar, bland annat i ytterst konkreta frågor kring psalmspel. Respekten för dessa kollegors utbildning och liturgiska reflektion är inte påtaglig. Framställningen bärs av ett genomgående anti-teoretiskt patos som skaver en aning mot förkärleken till BEM-dokumentet och den moderna rekonstruktionen av gregorianik i Solesmes. Man kan undra hur dessa viktiga skeenden skulle ha kunnat uppstå utan den lärdom som för övrigt tycks vara menlig. Det är värt att notera att Sjögren som svensk-kyrklig präst inte tycks relatera till sedvanliga teman i en luthersk musikuppfattning. Men det är klart, en Luthers positiva hållning till musikalisk konstfullhet hade skapat en tydlig spänning mot författarens fromhetskriterium.

Det är svårt att utvärdera en titel som inte gör anspråk på att erbjuda mer än personliga och spridda tankar. Läsningen väcker till slut främst reflektioner kring Svenska kyrkans tämligen akuta behov av litteratur som kan förmedla och inspirera en levande liturgisk fromhet. *Kyrkan lovsjunger* har en del goda ansatser men utgör som helhet en mager grund att stå på.

Jonas Lundblad

PORTER C. TAYLOR (RED.)

We Give Our Thanks Unto Thee

Essays in Memory of Fr. Alexander Schmemmann

Förord av Serge Schmemmann

Eugene: Pickwick Publications, 2019. 244 s. ISBN 978-15-3263-270-9

Förra årets *Svenskt Gudstjänstliv* hade titeln *Gudstjänstens mening* och uppmärksammade bland annat arvet efter den ortodoxe prästen och teologen Alexander Schmemmann (1921–1983). Hans teologiska arbete har starkt bidragit till att ge innehåll åt begreppet ”liturgisk teologi”, som började lanseras på 1930-talet. Frågan om vad det egentligen betyder att fira gudstjänst präglar allt ifrån Schmemmanns doktorsavhandling 1959 (utgiven 1966 med titeln *Introduction to Liturgical Theology*) till hans sista bok 1983: *Eukaristin. Kärlekens sakrament* (på svenska 1997). I Sverige är nog hans bok *För världens liv* från 1963 (på svenska 1976) den mest uppmärksammade.

Nu har en välmatad antologi ”till minne av Schmemmann” publicerats på engelska, som progressivt placerar hans teologiska vision in i en bred ekumenisk kontext. Bidragen är skrivna av framträdande liturgivetare och teologer från olika kyrkliga sammanhang – anglikaner, katoliker, ortodoxa, lutheraner, presbyterianer, metodister, baptister, med flera. Antologins fjorton kapitel lyfter på olika sätt fram Schmemmanns grundtes att gudstjänstens mening hör samman med frågan varför det över huvud taget finns något som kallas *ecclesia* – alltså frågan om kyrkans mening.

Redaktör för antologin är Porter C. Taylor, doktorand i liturgisk teologi vid universitetet i Aberdeen. Han har lyckats med konststycket att forma en bok som både har en stark inre dynamik och är möjlig att läsa rakt igenom, utan att man som läsare tappar intresset. Den anglikanske redaktören är uppenbart övertygad om att en teologisk vision hos en östkyrklig präst – som dog tjugo år före Facebook och MySpace – har oväntat stor relevans för att förstå kyrkans mening i vår senmoderna tid.

För det syftet har författarna genomgående skrivit sina bidrag med en kritisk-konstruktiv distans till Schmemmann. Detta är ingen

hagiografi. Flera bidrag visar att Schmemann var barn av sin tid och därför har brister, till exempel i sina historiska referenser till liturgiska texter från den tidiga kyrkan. Katoliken Eugen Schlesinger säger att man ändå inte behöver förkasta Schmemann bara för att han trodde att Hippolytos var författare till *Den apostoliska traditionen* eller att skolastik skulle utgöra en fiende till liturgisk teologi. I stället ska Schmemann läsas utifrån rådande läge i sin samtid, och då ser man tydligare hans teologiska visioner.

Det finns redan mycket skrivet om Schmemanns liturgiska teologi och dess inflytande på den liturgiska utvecklingen i äldre kyrkosamfund, men jag tror det är första gången som forskning aktualiseras om den konkreta påverkan som Schmemanns vision har haft på yngre kyrkosamfund (frikyrkor, *evangelicals*) – och skulle kunna ha. Metodisten Don Saliers och ”missionsförbundaren” Todd E. Johnsons kapitel om liturgisk utveckling i frikyrkor täcker in de senaste femtio åren och där finner de att Schmemann uppmärksammas och ibland blivit en röst i gudstjänstfrågor. Med hjälp av liturgisk teologi får Saliers och Johnson syn på grundläggande strukturer i frikyrklig liturgi, men de konstruerar också teologiska modeller, inspirerade av Schmemann, för restaurering och förnyelse av dessa frikyrkors gudstjänstliv.

Redan i den redaktionella introduktionen klargörs att ett syfte med antologin är att sprida Schmemanns vision till evangelikala kristna och andra liturgiskt omedvetna. Flera personer som i sådana ”frikyrkliga” sammanhang redan banat vägen för den liturgiska teologins nomenklatur och perspektiv omnämns i boken: Christopher Ellis, Edith M. Humphrey, Richard Mouw, James K. A. Smith, Robert Webber m.fl.

Antologin *We Give Our Thanks Unto Thee* är uppdelad i fyra sektioner, var och en med en tydlig frågeställning eller ett tema. Den första delen sätter in Alexander Schmemann i sitt historiska, sociala och religiösa sammanhang. Alexanders familj var en av många som flydde Sovjetunion på 1920-talet och slog sig ned i Paris. Här växte han upp och formades i den ortodoxa miljö som hade skapats av en rad ledande ryska exilteologer och fick sitt centrum i det teologiska institutet St Serge i Paris. Alexander gifte sig 1943 med Juliana

Ossorguine och de fick tre barn tillsammans – en av dem, Serge, har skrivit förordet i antologin. Schmemann blev prästvigd 1945 och undervisade vid St Serge åren 1946–1951. Därefter kallades han till det ortodoxa seminariet St Vladimir i New York för att undervisa, och blev senare dess rektor.

Under sina teologiska studier i Paris påverkades Schmemann av *ressourcement*-rörelsen, som kännetecknades av sökandet efter rötterna i den tidiga kyrkan. Den redan nämnde Schlesinger visar hur avgörande mötet med den rörelsen var för framväxten av Schmemanns teologisk vision.

I första sektionen får läsaren även ta del av William Mills intressanta berättelse om hur boken *För världens liv* kom till. Den skrev Schmemann 1966 som en studiebok till en internationell ekumenisk konferens för tre tusen studenter i Athens, Ohio (USA). I kallelsen från den kristna studentrörelsen angavs temat ”For the Life of the World”, och man ville att Schmemanns föreläsningar skull hjälpa deltagarna att se vad söndagens gudstjänst betyder för världens förvandling, och vice versa. Schmemann hade då själv, som rektor för St Vladimir i New York, mött sådana utmaningar bland sina egna teologistudenter. De verkade ha missat meningen med att vara kyrka. Det är inte bara att delta i gudstjänster, ”but to live what we celebrate”, som liturgivetaren Joyce Ann Zimmerman formulerat utmaningen i sin artikel i antologin (s. 106).

Andra sektionen i antologin har ett mer djupgående ekumeniskt perspektiv. Representanter från olika teologiska traditioner lyfter fram olika betoningar i Schmemanns liturgiska teologi som har konkret ekumenisk betydelse och attraherar en ny generation. John Witvliet skriver om hur den reformerta rörelsen ”kuyperianer” förstår sig själva med hjälp av Schmemanns teologi. På liknande sätt visar de redan nämnda Todd Johnson och Don Saliers att Schmemann är en relevant samtalspartner i de kyrkosamfund som uppfattas som icke-liturgiska.

Nästa sektion, del 3, har fler författare än övriga sektioner, bland annat ett bidrag av redaktören. Sammantaget fördjupar de fem författarna Schmemanns liturgiska teologi utifrån följande perspektiv:

pastoralteologiskt (Joyce Zimmerman), kyrkans mission kontra sekularism (David M. Fagerberg), eukaristins kosmiska dimension som en liturgisk ”koefficient” (Porter G. Taylor), ”liturgi” som en offentlig tjänst till förmån för folket/skapelsen – inte ”folkets tjänst” (Dwight Vogel) samt judiska liturgier kring tid/rum (Kimberley Belcher).

Boken avslutas med en sektion om sakrament/sakramental teologi i relation till liturgisk teologi. Här märks antologins undervisande ambitioner mycket tydligt. Distinktioner är viktiga i akademien. Redaktören vill därför att läsarna ska upptäcka och förstå skillnaden mellan sakramental och liturgisk teologi. Ett svar är att liturgisk teologi fokuserar på liturgi och liturgisk aktion medan sakramental teologi primärt fokuserar på liturgins sakramentala karaktär. Utifrån egen forskning på artiklar som Schmemann skrev, och som posthumt har publicerats, lyfter Bruce Morrill fram liturgins politiska innebörder. I Schmemanns teologiska vision är tro och liv, liturgi och politik, sakrament och etik beroende av varandra. Denna artikel i antologin hade kunnat ingå i en separat del om liturgisk teologi som politisk teologi.

Tim O’Malleys bidrag handlar om äktenskapets teologier, och han slår med hjälp av Schmemanns liturgiska teologi en intressant brygga mellan ortodox och katolsk syn på äktenskapet. Avslutningsvis har Steve Guthrie skrivit ett kapitel om ”sakramental imagination” och kyrkan som en levande ”tolkningsgemenskap”. Den formativa kvalitén i gudstjänstfirande exemplifierar Guthrie med hjälp av hur lidande och död uppfattas idag (aktuellt nu i Covid 19-pandemin), och hur sakrament hjälper oss att möta den levande Guden och bli förvandlade.

Ett citat av Fr. Alexander Schmemann, som många av antologins författare refererar till, får avsluta denna recension. Som ortodox teolog band Schmemann samman teologi, liturgi, historia, kyrka och värld. Genom att lyfta fram denna helhetsyn lockar antologin nya läsare av Schmemanns verk – och inspirerar oss som redan läst till omläsning: ”The Eucharist is therefore the manifestation of the Church as the new aeon; it is participation in the Kingdom

as the parousia, as the presence of the Resurrected and Resurrecting Lord. It is not the "repetition" of His advent or coming into the world, but the lifting up of the Church into His parousia, the Church's participation in His heavenly glory." (*Introduction to Liturgical Theology*, s. 72)

Sune Fahlgren

JONAS IDESTRÖM OCH TONE STANGELAND KAUFMAN (RED.)

What Really Matters

Scandinavian Perspectives on Ecclesiology and Ethnography

Church of Sweden research series, 17. Eugene, Pickwick Publications, 2018. 293 s.
ISBN 978-15-3261-811-6

Det är något meningsfullt och uppfriskande med det skandinaviska perspektivet på ecklesiologi och etnografi. Mycket teologisk forskning med etnografiskt inspirerade metoder har skett och sker i skandinavisk kontext, vilket Tone Stangeland Kaufman visar oss inledningsvis i boken *What Really Matters: Scandinavian Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*. Boken innehåller, förutom flera inledande texter, tre delar som rör tre olika metodologiska teman: reflexivitet, normativitet och representation. Varje del innehåller texter av några olika författare.

Boken är skriven för den som vill lära sig mer om forskning med etnografiska metoder i ecklesiologi och teologi. Det vanligaste sättet att forska inom etnografisk ecklesiologi är att studera de kontexter och fält som forskaren redan är förankrad i, att som forskare vara både insider och outsider i fältet. Den amerikanska forskaren Natalie Wigg-Stevenson, författare till två texter om representation och reflexivitet, utmanade gränserna för praktisk teologisk forskning när hon studerade en studiegrupp hon själv ledde som ordinerad i sin egen församling. På samma sätt har redaktören Jonas Idestrom varit en av flera som arbetat med att se forskningspersoner som medforskare i det som brukar benämnas som aktionsforskning. Detta är två exempel på hur bokens författare står i framkant i metodarbetet

inom teologi. Fler liknande exempel från konkreta forskningsprojekt lär vi känna i boken.

I denna antologi har den empiriska vändningen slagit igenom helt och de metodologiska frågorna är dominerande. Majoriteten av författarna är skandinaviska. Boken innehåller norska bidrag av Tone Stangeland Kaufman, Tron Fagermoen och Knut Tveitereid, svenska bidrag av Jonas Ideström, Ninna Edgardh, Sune Fahlgren och Kristina Helgesson Kjellin samt danska bidrag av Kristen Donskov Felter och Marianne Gaarden. Det skandinaviska perspektivet står i dialog med ett metodologiskt samtal som framförallt sker i anglosaxisk kontext. På det sättet är det passande att boken också innehåller några bidrag från nordamerikansk kontext skrivna av Eileen R. Campbell Reed, Natalie Wigg-Stevenson och Christian Scharen liksom brittisk kontext genom Pete Ward och Tim Hutchings. Kanske kan *What Really Matters* ses som ett exempel på den globalisering och internationalisering som skett inom teologin. Det skandinaviska forskningsstalet sker varken på olika skandinaviska modersmål eller mellanspråkliga konstruktioner som ”skandinavisk” eller ”svorsk” utan på engelska.

Den här boken är en del av en större rörelse. Båda redaktörerna, Jonas Ideström och Tone Stangeland Kaufman, är båda engagerade i det internationella nätverket för ecklesiologi och etnografi, ”The Network for Ecclesiology and Ethnography”, och har tidigare publicerat texter i olika sammanhang som berör etnografiska metoder inom teologi och ecklesiologi. Flera av de andra författarna i antologin är också en del av nätverket. Nätverket består av forskare som i olika forskningsprojekt prövar etnografiskt inspirerade metoder som ett sätt att skapa ecklesiologisk kunskap, vilket har lett till metodutveckling inom både systematisk teologi och praktisk teologi. En rad konferenser har hållits på olika platser i Europa sedan 2007 och nätverket finns också på AAR-konferensen i USA. Nätverket har gett ut två böcker i serien ”Studies in Ecclesiology and Ethnography”: *Explorations in Ecclesiology and Ethnography* med Christian B. Scharen som redaktör och den snarlika titeln *Perspectives in Ecclesiology and Ethnography* med Pete Ward som redaktör. Redak-

törer som också skriver i denna bok. Även om *What Really Matters* inte är en bok utgiven av nätverket så lyfts den fram på nätverkets hemsida och bokens bärande tankar passar väl in i det samtal som sker inom och kring nätverket.

Vi bör nog inte se det som en slump att titeln *What Really Matters* är dubbeltydig och visar en väg mot att belysa både teologisk mening och materialitetens grund liksom den också antyder något om att arbeta med olika typer av material. Kapitlen visar vilka frågor som är i svang i det praktisk-teologiska samtalet i stort och i synnerhet i Skandinavien men kommer troligen också forma vilka delar av metod som kommer att stå i fokus för den praktisk-teologiska forskaren. En risk med bokens inriktning är att för stor betoning kan komma att hamna på metoder. Det är en återkommande kritik i ett pågående självkritiskt samtal om reflexivitet inom praktisk teologi liksom inom ecklesiologi och etnografi.

Det är inte konstigt att metodlitteraturens fokus är på metod, men här behöver läsaren och framtida praktisk- och systematisk-teologiska forskare vara uppmärksamma så att inte all forskning blir metodologiskt inriktad. Den metod av självreflexivitet som förespråkas är något som jag som praktisk teolog redan har habituerats in i och något jag praktiserar, liksom jag reflekterar över normativitet och representativitet. Frågor som jag indirekt belyst i denna recension. Jag skulle också kunna kritiseras för att ha fastnat i metodologiska frågor istället för att forska. Jag har alltså själv hamnat i alla de risker som finns med att forma ett tydligt metodologiskt samtal kring frågor om etnografi och ecklesiologi men kan också dra nytta av alla de fördelar en metodologisk medvetenhet skapar. På så vis är det skandinaviska samtalet i takt med det vidare internationella samtalet.

Samtidigt finns det en aspekt som sticker ut i skandinavisk kontext. Teologisk forskning har, i synnerhet i Sverige, strävat efter att vara icke-konfessionell. Här utmanar antologin genom etnografiska metoder detta och visar att forskarens hemmahörande i en viss tradition eller konfession också kan vara en styrka i ett forskningsprojekt, om det hanteras på rätt sätt. På det sättet är *What Really Matters*

representativ för det internationella samtalet och låter det utmana vår skandinaviska kontext.

Bokens största svaghet är densamma som de flesta antologier riskerar att hamna i, det är separata kapitel som inte riktigt hänger ihop. Även om redaktörerna har haft en tydlig linje och skapat en struktur med olika teman som författarna skrivit sina delar i relation till, så är det fortfarande många delar och inte lika mycket helhet. Vi leds inte riktigt genom boken och inte heller avslutas boken med en samlande bild eller avslutande reflektioner. Den övergripande bilden tvingas läsaren forma på egen hand.

Min bild är att de olika texterna drar åt två olika håll. En del författare behandlar primärt olika forskningstekniker och detaljer utifrån sina egna projekt medan andra behandlar de grundläggande epistemologiska frågorna i ett etnografiskt metodologiskt förhållningssätt. Här skissar de tillsammans en väg för praktisk teologi att utvecklas bortom moderniteten. Det är en dubbelhet som kommer av metoderna. Det partikulära möter det gemensamma i böcker som denna och den dubbelheten framträder, om än i olika texter. I några av texterna har denna dubbelhet också fått rum, en grund i det lokala men med fokus på det vidare. De visar väg för hur skandinaviska forskare kan verka i ett internationellt forskningssamtal fastän mycket av den egna forskningen grundats i lokala fält med empiriska metoder. Det är vad som gör boken både meningsfull och uppfriskande.

Elin Lockneus

KIM-ERIC WILLIAMS (RED.)

The Rudman Hymnals 1700

America's First Hymnals by Andreas Rudman

Philadelphia: Gloria Dei Church Historic Preservation Trust, 2019. 35 s.

Kim-Eric Williams är en erfaren och flitig utgivare och redaktör för tillgängliggörande av historiska urkunder för kyrkan i svenska Delaware under 16- och 1700-talen. Han har ofta och länge dragit uppmärksamhet till det faktum att de första tryckta psalmerna

i Nordamerika är de som utgavs på svenska av Andreas Rudman (1668–1708). År 1700 utgav Rudman ett antal psalmer i Philadelphia. Syftet var klart: att konsolidera ”den svenska religionen”, som lutherdomen kallades i den koloni som biskopen Svedberg fått ansvar för, bland annat jämte dennes arbete med den svenska psalmboken av 1695. Rudman var en tämligen typisk prästman för sin tid – tillfällespoet, lärdd och ivrig musikutövare. Han uppges ha medfört egen cembalo när han reste runt i de svårtillgängliga små svenska församlingarna i Delawaredeltat, av allt att döma ett slags säsongsvistelser på samma sätt som prästutövningen vid samma tid ofta såg ut i Lappland och andra glesbefolkade svenska provinser. Såväl nytillkomna svenskar, arvingar till svenskar som kommit tidigare under 1600-talet, som medlemmar av Leni-Lenape-folket hörde till gudstjänstfirarna. Rudman hade dock att kämpa mot utbredandet av de engelska och holländska språken, samt mot de olika kristna inriktningar som fanns företrädda i regionen, varav vissa var synnerligen fientliga till musik och sång av icke-bibliska texter. Engelska presbyterianer, anabaptister och holländska reformerta var dessutom ofta befolkningsmässigt och ekonomiskt överlägsna de svenska och ”indianska” lutheranerna.

Williams har tidigare arbetat med Rudmans psalmtryck och den specialintresserade rekommenderas vända sig till en grundlig utredning av deras kontext, bakgrund och tillkomst i *The Swedish-American Historical Review* 69:3, 2018, där Williams har en fyllig artikel på sextio sidor om Rudman som prästman, utgivare, och psalmdiktare. Denna text utgör en slags kommentarsdel, och man kan beklaga att den inte infogas i den här anmälda volymen. Skälet därtill är troligen att detta tryck avsetts för församlings- eller privatbruk, som sångbok och att man velat hålla ner volymen av både ekonomiska och praktiska orsaker.

Rudman utgav 1700 åtta psalmer, samtliga till melodier ur det lutherska kärnbeståndet av koraler (såsom Decius, Crüger, samt melodier ur den då nyutgivna svenska koralpsalmboken 1697). Psalmerna är tillkomna i en situation där Rudman försöker framträda som försvarare av originaldiktning när pietistiska rörelser i regionen

starkt ifrågasatte detta, inte minst i utgivningsorten Philadelphia.

Williams har samarbetat med organisten och tonsättaren Paul Fejko, som skrivit egna melodier och satser till samtliga psalmer. Därutöver återges de även med sina ursprungsmelodier. Williams har på originellt sätt översatt psalmerna från svenska till engelska. Detta är värdefullt då ytterst få av svenskättade lutheraner i Delaware och övriga Nordamerika, eller för den delen andra intresserade, läser, talar och sjunger svenska. På detta sätt får de en inblick i Rudmans språk och diktkonst. Lite märkligt blir det förstås när Rudman har översatt en tysk förlaga, som i hans "Har Du, O Jesu då alldeles ditt ansikte blida", där alltså Rudmans svenska översättning översatts till engelska ("Why have you Jesus, your face turned away", s. 10).

Paul Fejkos nya melodier och satser är i en modern, bitvis utmanande och eklektisk stil. De är helt klart intressanta, men för nog tidsmässigt en ojämn kamp mot originalmelodierna, vad gäller sångbarhet och långsiktigt överlevande.

Fejko och Williams har gjort ett utmärkt arbete, som kunnat vara ännu mer elegant presenterat om korrekturläsning av svensktalande person genomförts. Men smärre ortografiska fel skymmer inte det faktum att detta är en välskrivna och välkommen skrift.

Mattias Lundberg